

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet ALKAN

AKHAMENİDLER DÖNEMİ'NDE
PERSLERİN ANADOLU'DA TAPINAK İLİŞKİLERİ

Danışman
Doç. Dr. Ş. Recai TEKOĞLU

Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
1. EDEBİ KAYNAKLARA GÖRE TAPINAK İLİŞKİLERİ	3
1.1 İLK KRALLAR DÖNEMİ.....	3
1.1.1 Kyros (M. Ö. 560/59-530).....	3
1.1.2 Kambyses (M. Ö. 530-522).....	6
1.1.3 I. Dareios (M. Ö. 522-486).....	7
1.1.3.1 Ion Ayaklanması ve Apollon Tapınağının Tahrip Edilmesi.....	10
1.1.4 Kserkses (M. Ö. 486-465).....	12
1.1.4.1 Tapınak Yakma Olayları.....	15
1.1.5 İlk Krallara İlişkin Bazı Eskiçağ Yorumları.....	18
1.2 ORTA AKHAMENİD DÖNEMİ.....	20
1.2.1 Persler ve Artemis Tapınağı.....	22
1.2.2 Pers Artemis'i.....	24
1.3 AKHAMENİD DÖNEMİ'NİN SONU.....	26
2. YAZITLARA GÖRE TAPINAK İLİŞKİLERİ	29
2.1 I. DAREİOS'UN GADATAS'A MEKTUBU.....	29
2.2 DROAPHERNES'İN ZEUS TAPINAĞINA ADAĞI.....	35
2.3 KSANTHOS ÜÇ DİLLİ YAZITI.....	41
SONUÇ	47
EK 1 AKHAMENİD KRAL LİSTESİ	49
ANTİK KAYNAKÇA	50
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA	51
ÖZGEÇMİŞ	55

KISALTMALAR

age	: Adı Geçen Eser.
a.y.	: Aynı Yazar.
bkz.	: Bakınız.
ev.	: Çeviren.
dn.	: Dipnot.
ed.	: Editör.
M. Ö.	: Milattan Önce.
M. S.	: Milattan Sonra.
n.	: Numara.
s.	: Sayfa.
str.	: Satır.
vd.	: Ve devamı.
yun.	: Yunanca.
yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Akhamenidlerin genel din politikaları ve egemenlikleri altındaki ülkelerde yerel tapınaklarla ilişkileri hakkında günümüze değin çeşitli çalışmalar yapılmış ve giderek artan sayıdaki sempozyum, workshop ve monografilerle bu çalışmalara devam edilmektedir. Perslerin Anadolu'daki tapınak ilişkileri ve din politikaları henüz özel bir çalışmanın konusu olarak ele alınmamıştır.

Persler Anadolu'yu yaklaşık iki yüzyıl hakimiyetleri altında tutmuşlardır. Bu süre içinde yerli ve Yunan tanrılarıyla tanıştılar ve bu dönem boyunca buradaki tapınaklarla yakın ilişkiler kurdular. Bu tez bu ilişkilerin niteliğini araştırmak amacıyla seçilmiştir.

Çalışmada temel kaynaklar olarak klasik eserler ve epigrafik belgeler kullanılmıştır. Antik metinlerde yer alan tapınak ilişkilerine dair anlatımlar tarihsel olaylarla birlikte kronolojik bir sıra içinde sunulmuştur. Yazıtlar ayrı bir bölümde incelenmiştir ve yazıtların tartışmalı konularına ilişkin farklı modern görüşlerin hepsine yer vermeye çalışılmıştır.

Antik kaynaklar, Perslerin kimi zaman bazı Yunan tapınaklarını tahrip ettiğini, kimi zaman da bu tapınakları onurlandırdıklarını göstermiştir. Tapınak yakma olayları nadiren savaşlarda ya da ayaklanmalar sırasında gerçekleşmiştir. Bu eylemler yakılan tapınaklara karşı misilleme veya cezalandırma amacıyla ortaya çıkmıştır ve Persler bu davranışlarında dinsel bir baskı kurma ya da hoşgörüsüzlük niyeti taşımamışlardır. Bununla beraber, Persler yerli ve Yunan tanrılarına adaklar adanmışlar ve bu tapınaklarda çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Yazıtlar da aynı şekilde, Perslerin yerel kültürlerin korunmasına ve gelişmesine katkıda bulunduğunu hatta bu kültürleri benimseyip yerel tanrılar için kült merkezleri kurduklarını göstermiştir.

Özetle, Persler Anadolu'da hiçbir zaman kendi dini inançlarını yerli halk üzerine baskı aracı olarak kullanmamışlar tersine dinsel hoşgörü politikası takip etmişlerdir.

SUMMARY

RELATIONS OF PERSIANS WITH TEMPLES IN ANATOLIA IN THE ACHAEMENID PERIOD

Various studies concerning religious policies of Achaemenids and their relations with temples in the countries captured by them have been worked so far and these studies are continued with increasing symposiums, workshops and monographs. Relations with temples and religious policies in Asia Minor had not yet been studied as subject of a particular work.

Persians dominated Asia Minor more than two centuries, during this period they confronted local and Greek religion and contacted closely temples in Anatolia. This study aims to seek nature of these relations.

In this study, classical sources and epigraphic documents were considered as main materials of the research. The accounts of ancient writers regarding to relations with temples were given in chronological order according to historical events. Inscriptions were examined in a chapter separated and interpretations in dispute concerning the documents were gathered.

Ancient sources revealed that Persians destroyed Greek temples and honored them. The events of destroying temples were occurred rarely in battles and revolts. The purpose of these operations was retaliation or punishment and they did not intend to suppress foreign religions. However, Persians offered sacrifices to Greek and local gods and they serviced in the temples of these gods.

Equally the epigraphic documents proved that Persians supported protection and development of local cults and also adopted them and founded cults for foreign gods which there were not in Persian pantheon.

It may be concluded that Persian authorities did not force their beliefs on subject peoples but they followed the policies of religious tolerance.

GİRİŞ

Anadolu'da Akhamenidlerin egemenliği, M.Ö. 547/6 yılında Pers kralı Kyros'un Lydia uygarlığının başkenti Sardes'i ele geçirmesiyle başlar ve M.Ö. 334/3 yılında Büyük İskender'in Pers hakimiyetine son vermesine kadar sürer. Yaklaşık iki yüz yıllık bu dönem içerisinde Anadolu, Kyros'un kurduğu ve daha sonra I. Dareios'un yeniden organize ettiği satraplık sistemiyle idare edilmiştir. En önemli ve en büyük satraplıklar; başkenti Sardes'ten idare edilen Lydia ve merkezi Daskyleion olan Phrygia'dır. Bunlardan başka Kappadokia, Kilikia ve daha sonra kurulmuş olan Karia önemli satraplıklardır.

Akhamenid Dönemi Anadolu siyasi tarihindeki büyük olaylar; 546 yılında Sardes'in ele geçirilmesinden sonra 5. yüzyılın başlarındaki Ionia ayaklanması ve bu yüzyılın ortalarına kadar devam eden büyük Pers-Yunan savaşlarıdır. Atina ile Sparta arasında çıkan Peloponnes savaşları (431-404) Batı Anadolu'yu yakından ilgilendirmiştir. Bu olayları bu yüzyılın sonunda Genç Kyros'un büyük bir ordu toplayıp II. Artakserkses'e karşı yürümesi takip etmiştir. Bunlardan başka 360'lı yıllardaki satrap isyanları önemli siyasi olaylar arasındadır.

Bu tür askeri ve siyasi konulardan başka, özel olarak, Perslerin Anadolu'daki tapınaklarla ilişkileri, Anadolu Akhamenid tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eski Yunanca edebi eserlerde Perslerin Yunan tanrılarına ve tapınaklarına karşı davranışları hakkında bir takım anlatımlar yer almaktadır. Ayrıca Anadolu'da ele geçmiş olan birkaç epigrafik belge Perslerin yerel tapınaklarla ilişkilerinin en güzel örnekleridir. Klasik yazarların ve yazıtların sunduğu bilgiler, Perslerin Anadolu'da bir din politikası takip ettikleri ve yerel tapınaklarla güçlü ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.

Akhamenidlerin din veya tapınak politikaları bilinmeyen bir konu değildir. Bugüne kadar bu konuda birçok araştırma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Özellikle Kyros'tan Kserkses'e ilk Akhamenid krallarının takip ettikleri politikalar bu araştırmaların ana kaynakları olmuştur. Kyros'un Babil'deki tapınaklara karşı tutumu ve Babil'e sürgün edilmiş Yahudileri ülkelerine geri göndermesi ve tapınaklarını yeniden inşa ettirmesi, Kambyses'in Mısır'daki tapınak ilişkileri, I. Dareios'un "Behistun Yazıtı" ayrıca Anadolu ile ilgili belgelerin en önemlilerinden biri olan "Gadatas'a Mektubu" ve Kserkses'in "Daiva Yazıtı" ve Yunanistan seferleri sırasındaki tapınak ilişkileri Akhamenidlerin genel din politikaları hakkında en önemli belgeler olarak durmaktadır.

Persler Anadolu'ya geldiklerinde hem yerli kültürlerle hem de Yunan kültürleriyle tanışmışlardır. Herodotos, Perslerin dinsel geleneklerine ilişkin olarak; onların tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi bir şeyler bilmediklerini, bunun da Yunanlılar gibi tanrılarına insan biçimi yakıştırmamış olmalarından ileri geldiğini ve dinlerinin Zeus'a, Perslere göre göksel tanrıya,

kurban kesmeyi gerektirdiğini kaydeder.¹ Buna karşı, Anadolu'da ve Yunan geleneğinde ise, tapınak inşa etme ve tanrılara kült heykelleri dikme dinsel yaşamın güçlü göstergeleridir.

Herodotos'un işaret ettiği bu iki farklı anlayış içerisinde, tapınak ilişkilerinin nasıl geliştiği sorusu bu çalışmanın seçilmesinin temel nedenidir. Konuyla ilgili belgeler derlendiğinde, Perslerin kimi zaman Yunan tapınaklarını tahrip ettikleri kimi zaman da bu tapınakları onurlandırdıkları görülmektedir. Bu hususta antik kaynaklar bazen birbirlerinden farklı bilgiler sunmaktadır. Tapınak yakma olaylarının ne zaman ve neden gerçekleştiği ve bunlara ilişkin anlatımların hangi niteliklere sahip olduğu araştırmada ele alınacak konulardan birisidir. Diğer bir konu ise Perslerin kendilerine yabancı tanrıları neden onurlandırdıkları ve onlara adak adadıklarıdır. Kendi tanrılarında tapınak inşa etmeyen ve heykel dikmeyen Perslerin Yunan tanrılarında onurlandırmalarının altında sadece din politikaları mı vardı, ya da bu tanrıları benimsemeleri gibi bir durum söz konusu muydu sorusu araştırılacaktır. Tezin asıl amacı, Perslerin tapınak tahrip etme olaylarını ve tapınaklara gösterdikleri saygı davranışlarını siyasi olayların kronolojik sırası içinde ve Akhamenidlerin genel din politikaları çerçevesinde sunmaktır.

Araştırmanın ana kaynakları antik edebi eserler ve yazıtlar olacaktır. Çalışma iki bölümde ele alınacak; ilk bölümde Anadolu Akhamenid tarihinin genel siyasi olayları sunularak bu olaylarda ortaya çıkan tapınak ilişkilerine dair antik yazarların anlatımları derlenecek, ikinci bölümde de konu ile ilgili Anadolu'daki epigrafik belgeler incelenecektir. Bu belgeler, biri Yunanca, Lykçe ve Aramca olmak üzere üç dilli ve diğerleri Yunanca yazıtlardır. Yazıtların yorumlarında farklı yaklaşımlar ve tartışmalı konular yer aldığı için çevirileriyle birlikte Yunanca asıllarının da tezde yer alması gerekli görülmüştür. Akhamenid krallarının genel politik tutumlarını gösteren önemli kral yazıtları, çalışma içerisinde özet olarak veya belirli pasajlar halinde yer almaktadır ve burada bu yazıtlar orjinalleri ve modern dillere yapılmış çevirilerinden yararlanılmıştır. Bu yazıtları tezde kullanabilmek amacıyla tez çalışmaları sırasında danışman hocam tarafından Eski Pers dili üzerine özel dersler verilmiştir.

¹ Herodot, I, 131.

1. EDEBİ KAYNAKLARA GÖRE TAPINAK İLİŞKİLERİ

Anadolu Pers tarihine ışık tutan kaynaklar başta eski Yunanca eserlerdir. Bunlar arasında, Akhamenid Devleti'nin ilk yüzyılına dair verdiği bilgilerle ve Pers-Yunan savaşları anlatımıyla Herodotos başta yer alır. M. Ö. 5. yy sonlarında Atina ile Sparta arasında çıkan Peloponnes savaşlarını anlatan Thukydides'den bu savaşlar sırasında Batı Anadolu'nun Persler zamanındaki durumu hakkında bilgi edinmekteyiz. Ksenophon'un, 5. yüzyılın sonunda Genç Kyros'un kardeşi II. Artakserkses'e baş kaldırmasını anlattığı Anabasis'i ve Thukydides'in bıraktığı yerden itibaren M. Ö. 360 yılına kadar Yunanistan'da ve Anadolu'da geçen olayları yazdığı Hellenika'sı, Pers tarihi açısından önemli eserlerdir. Pers tarihi hakkında genel bilgi kaynaklarımız olan bu eserlerle beraber Diodoros önemli başvuru kaynakları arasındadır.

Bu bölümde, bu temel eserler ve diğer klasik kaynaklarda yer alan Perslerin tapınak tahrip etme, yabancı tanrılara adak adama gibi davranışları hakkındaki anlatımlar ve büyük Pers krallarının din politikalarına ilişkin önemli belgeler derlenerek Anadolu Akhamenid tarihi içinde kronolojik bir sıra ile araştırılacaktır.

1.1 İLK KRALLAR DÖNEMİ

1.1.1 Kyros (M. Ö. 560/59-530)

Akhamenes soyundan gelen Kyros, 559 yılında Perslerin başına geçmiş ve Med egemenliği altındaki Pers boylarını krallığı altında toplamada başarılı olmuştur. Media kralı Astyages'e baş kaldırarak 550 yılında Med egemenliğine son vermiştir. Media bağımsız krallığını kaybettikten sonra Pers krallığının ilk satraplığı olarak düzenlenmiştir. Yönünü Batıya çeviren Kyros, 547/6 yılında Lydia kralı Kroisos'a karşı seferini tamamlayıp başkent Sardes'i ele geçirmiştir.

Herodotos'un anlatımına göre, Lydialıların Perslere boyun eğmesinden sonra Ionlarla Aioller Sardes'e elçiler gönderip, Kroisos'a bağlı oldukları gibi aynı şartlarda Kyros'un egemenliğini tanımaya hazır olduklarını bildirmişler fakat Kyros, Kroisos'tan ayrılınsınlar diye daha önce kendisi tarafından gönderilen elçileri kabul etmedikleri için bu elçilerin isteğini kabul etmemiştir. Sadece Miletos ile Lydialılara uygulanan şartlar altında anlaşma yapmış, diğer kentler de Sparta'dan yardım istemeye karar vermişlerdir.² Ion ve Aiol kentlerinin elçilerini dinleyen Spartalılar önce hiç ilgilenmemişler, ancak sonradan Kyros'la İonialılar arasındaki işlerin nereye varacağını görmek amacıyla elçiler göndermişlerdir. Aralarındaki en önemli birini Spartalıların mesajını Kyros'a bildirmek üzere Sardes'e göndermişler ve bu elçi,

² Herodot, I, 141.

herhangi bir Yunan kentinin yıkılmasını istemediklerini ve buna seyirci kalmayacaklarını bildirmiştir. Kyros elçiyi dinledikten sonra yanındaki Yunanlılardan Spartalılar hakkında bilgi aldıktan sonra şu cevabı vermiştir: “Yalan yere yeminler ederek birbirlerini aldatmak için kentlerin orta yerinde buluşma yeri ayırmış olan insanlardan korkum yoktur. Eğer ölmez de sağ kalırsam, dedikodularının konusu, Ionia’nın başına gelen felaketler değil de, kendi başlarına gelecek felaketler olacaktır.” Sonra Kyros Sardes hükümetini Tabalos adlı bir Persliye emanet etmiş ve Kroisos’un hazinesi ile öbür Lydialıları getirme görevini Paktyes adlı bir Lydialıya vermiş ve sonra Babil seferine hazırlık yapmak üzere Ekbatana’ya doğru yola çıkmıştır. Kyros uzaklaşınca, Sardes’in bütün hazinesi elinde olan Paktyes, ücretli asker toplayıp isyan etmiş ve Sardes’i kuşatmıştır. İsyanın haberini yolda alan Kyros, Mazares adlı komutanını Sardes’e göndermiştir. Mazares isyanı bastırdıktan sonra Batı Anadolu’yu Pers hakimiyeti altına alma girişimleri sırasında ölmüş ve yerine, Astyages’e karşı baş kaldırdığı zaman Kyros’a yardım etmiş olan Medli komutan Harpagos geçmiş ve Ionia’ya boyun eğdirmiştir.³ Ionia’ya baş eğdiren Harpagos, Karialılar ve Lykialılar üzerine yürümüş ve bu iki bölgeyi de Pers egemenliğine katmıştır.⁴

Kyros Babil’i aldıktan sonra, ele geçirmiş olduğu bütün halkları yönetmek için satraplar atama kararı almıştır.⁵ Anadolu’yu, Kappadokia, Büyük Phrygia, Lydia ve Ionia, Aiolia ve Hellespontos Phrygia, ve yarı özerk Kilikia satraplıkları olarak düzenlemiştir.⁶

Bu şekilde Pers hakimiyetine girmiş olan Anadolu’da, Kyros’un yerel tapınaklarla nasıl bir ilişki kurduğuna dair kesin bir belgeye sahip değiliz. Tacitus, Lydia’da oldukça eski Hierocaesarea kentinde Kyros zamanında Pers Diana’sına adanmış bir tapınak olduğunu kaydeder.⁷ Roma tanrıçası Diana Artemis’le eşitlenir. Pers Diana’sı ile eski İran tanrısı Anahita kastedilmektedir.⁸ Kimin tarafından yaptırıldığı belirtilmemiştir ve ayrıca o dönemde Anahita için bir tapınağın varlığı onaylanmamıştır. Diğer yandan, Kyros’un, Kroisos’a karşı yaptığı savaş sırasında Apollon’un kehanetine başvurduğu, Magnesia ad Maeandrum yakınlarında ele geçen I. Dareios’un Gadatas’a gönderdiği mektubu aracılığıyla bazı bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Bu mektupta Dareios, Gadatas adındaki bir görevlisini, “Perslere gerçeği bildiren tanrı Apollon’a karşı atalarımın saygısını görmezlikten gelerek bu tanrının hizmetçilerinden zorla vergi alıyorsun” diye uyarmaktadır. Dareios “atalarım” sözüyle Kyros ve

³ Herodot, I, 152-162.

⁴ Herodot, I, 171-177.

⁵ Ksenophon, *Kyrouperia*, VIII, 6.1.

⁶ Ksenophon, *Kyrouperia*, VIII. 6. 7-8.

⁷ Tacitus, *Annales*, III, 62.

⁸ Briant, 1996, 265.

Kambyses'i kastetmiş ve Kambyses Anadolu'da hiç bulunmadığı için bu kehanet Kyros zamanında gerçekleşmiş olmalı diye yorumlanmaktadır.⁹

Eğer bu yorumlar doğru olarak kabul edilirse, Kyros'un, Babil'de olduğu gibi, Anadolu'da da yerel tapınaklarla iyi ilişkiler içinde bir politika takip ettiği söylenebilir. Onun din politikası hakkında en iyi fikir veren belge, "Kyros Silindiri" diye bilinen ve Babil'i ele geçirdiği yıl yaptığı açıklamayı içeren yazıttır.¹⁰

Bu yazıtta Kyros önce, Nabonidos'un (son Babil kralı 555-539) tanrılara karşı kötü davranışlarından, tanrıların kralı Marduk'a saygıyı iğrenç bir şekilde sildiğinden, Marduk'un kentine kötü davranıp sakinlerine işkence ettiğinden söz eder. Sonra Marduk'un bunlara öfkelenmiş olduğundan ve bütün ülkeleri tarayıp gönlüne göre kral araştırdığından ve sonunda Kyros'u seçtiğinden bahseder. Babil'e her hangi bir direnişle karşılaşmaksızın girdiğini ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılandığını anlatır. Daha sonra Sümer, Akad ve Babil ülkelerinde barışı sağladığını, Babil kentini ve onun tapınaklarını refah içinde koruduğunu ve Dicle'nin ötesindeki perişan olmuş halkları ve tanrılarını ülkelere geri getirip yerleştirdiğini ifade eder.

*Askerlerim Babil'e barış içinde girdi ve ben hiçbirinin buradaki halka korku salmasına izin vermedim... Babil'de ve bütün kutsal kentlerde barışı sağladım... Dicle'nin ötesindeki kutsal kentlerde uzun zamandan beri harap olmuş tapınaklara ait tanrıları eski yerlerine geri gönderdim. Onların bütün sakinlerini topladım ve ülkelere yerleştirdim. Nabonidos'un, tanrıların efendisini öfkelenmek için Babil'e taşımış olduğu bütün Sümer ve Akad tanrılarını Marduk'un emriyle sağ salim bir şekilde eski tapınaklarına geri gönderdim. Kutsal kentlerine geri gönderdiğim bütün tanrılar ve Marduk beni korusun.*¹¹

Kyros'un, açık olarak isim vermemiş olsa da, Dicle'nin ötesindeki harap olmuş tapınaklar ve halklardan, Babil'de yaşayan sürgün Yahudi halkını kastettiği, Tevrat'ın Ezra bölümünde anlatılanlarla karşılaştırılarak kabul edilmektedir.¹² Tevrat'a göre, Nabonidos'un selefi Nebukhadnezzar Yahudilerin Kudüs'teki tapınaklarını yıkmış ve onları Babil'e sürgün etmiş ve Yahudi tapınağına ait eşyaları kendi tapınağına götürmüştür.¹³ Yine Tevrat'ta, göklerin tanrısının yeryüzünün bütün krallıklarını Kyros'a verdiği ve Kudüs'te tanrı için tapınak yapmakla görevlendirdiği¹⁴ ve sürgündeki Yahudi halkının Kyros tarafından ülkelere geri geti-

⁹ Schmitt, 1996, 100. Bu konu II. bölümde ele alınacaktır.

¹⁰ 1879 yılında Babil'de Marduk tapınağı alanında bulunmuş, kilden yapılmış silindir üzerine Akadca olarak yazılmış 45 satırlık yazıt (Rawlinson, 1884, 35; Walker, 1972, 158-159).

¹¹ Çeviri, Dandamev, 1989a, 51-52'den alınmıştır.

¹² Widengren, 1973, 318; Cook, 1983, 32; Wiesehöfer, 1993, 79.

¹³ Ezra I, 7-8; V, 12-13.

¹⁴ Ezra I, 1-8.

rildikleri, Kyros'un, tapınağın yeniden inşa edilmesi için emir verdiği ve Babil'e götürülmüş olan tapınak eşyalarının kendilerine teslim edilmiş olduğu açık bir şekilde anlatılmaktadır.¹⁵

Yahudi halkına ve tapınağına karşı bu tutumundan dolayı Kyros, Yahudiler tarafından Mesih olarak görülmüştür. Babil'deki politikası her hususta gerçek bir Babil kralı gibi hareket etmek olmuştur, dinsel meselelerde hoşgörü politikası takip etmiştir¹⁶ ve yerel kültürlerin yeniden canlanmasını mümkün olan her yolla korumuştur.¹⁷

1.1.2 Kambyses (M. Ö. 530-522)

Kyros, İskit boylarından olan Massagetler üzerine yaptığı seferde ölünce yerine oğlu Kambyses geçmiştir. Kambyses döneminin en önemli olayı Mısır'ın ele geçirilmesidir. Mısır seferine girişmeden önce, bir isyan çıkarmasından korktuğu kardeşi Smerdis'i (Bardia) halktan gizli tutulmak suretiyle öldürmüştü ve daha sonra Mısır üzerine yürümüştür.¹⁸ Mısır'da hüküm sürmekte olan Amasis savaş başlamadan önce 528 yılında ölmüş ve yerine oğlu Psammenitos geçmişti. Yunanlı ücretli askerlerin de yer aldığı Mısır ordusu Kambyses tarafından yenilgiye uğratılmış ve başkent Memfis'in 525 yılında ele geçirilmesiyle Mısır seferi tamamlanmıştır. Kambyses Mısır'da iken Smerdis adında bir Mag kendisini Kyros'un oğlu gerçek Smerdis olarak tanıtip halkı tarafına çekerek ayaklanmış ve tahtı ele geçirmiştir. İsyanın haberini Mısır'da alan Kambyses ayaklanmayı bastırmak üzere İran'a giderken Suriye'de ölmüştür.

Kambyses'in Anadolu'da herhangi bir etkinliği tarihsel kayıtlarda yer almamıştır. Sadece, Kambyses'in, İonialıları ve Aioliyalıları babasının köleleri saydığı ve Mısır'a sefer açtığı zaman, hükmü altındaki diğer halklardan başka, buyruğundaki Yunanlıları da beraber götürdüğü, bir de Mısır ordusunda Kariyalı ücretli askerlerin yer aldığına dair Herodotos tarafından anlatılanlar kayda değer.¹⁹

Dinsel tutumlarına ilişkin, Mısır'da tapınaklara saygısızlık etiği ve Mısırlıların kutsal geleneklerine karşı delice ve gaddarca davrandığı kaydedilir.²⁰ Fakat modern araştırmalar, Kambyses hakkında bu anlatılanları doğrulamamaktadır. Herodotos'un anlatımına göre

¹⁵ Ezra V, 12-15.

¹⁶ Widengren, 1973, 318-319.

¹⁷ Dandamaev, 1989b, 348.

¹⁸ Herodotos'a göre (III, 30) Kambyses Mısır'da iken Preksaspes adındaki bir adamını Susa'ya göndererek Smerdis'i (Bardiya) öldürtmüştü, Dareios'un Behistun yazıtına göre ise Mısır seferinden önce öldürtmüştür.

¹⁹ Herodot, II, 1; III, 11.

²⁰ Diodoros, I, 95. 4. 5; Herodot, III, 16, 27-29.

Kambyses, Mısır'ı fethettikten sonra kral Amasis'in²¹ ölüsünü mezarından çıkarttırıp kırbaçlattırılmış, çeşitli biçimde hakaretler edip ölüyü yaktırarak hem kendi halkının hem de Mısır halkının dinine saygısızlık etmiştir. Ayrıca Mısır dininde kutsal sayılan, tanrısal bir alamet olan Apis adlı boğayı öldürmüş, Apis için yapılan bayram kutlamalarını yasaklamış ve bir boğayı tanrı saydıkları için rahiplerin dinleriyle alay etmiştir.²² Herodotos'un sözünü ettiği Apis, Mısır'da ele geçen Apis lahitlerinin tarihlemelerine göre Kambyses zamanında ölmemiştir. Kambyses hakkında tekrarlanan, Apis boğasını öldürdüğü suçlamaları doğru değildir çünkü Kambyses altıncı yılında (524) Mısır dışında Ethiopia seferinde iken kutsal boğa ölmüş, Kambyses'in beşinci yılında doğan diğer Apis boğası, Dareios'un dördüncü yılına (518) kadar hayatta kalmıştır. Ayrıca, Apis'e saygısını gösteren bir Apis lahdi ve Kambyses'i tamamen Mısır geleneklerine göre Mısır tanrılarına saygı içinde gösteren yazıtlar ele geçmiştir.²³ Klasik yazarlar, onun Mısırlıların diniyle alay ettiğine dair detaylı anlatımlar vermişlerdir fakat onları doğrulayacak bir tek Mısır kaynağı yoktur.²⁴ Mısır dinine karşı delice davranışlarının rivayetleri rahipler tarafından yayılmış olmalıdır ve bunlar daha sonraları Herodotos'a aktarılmıştır ve bununla beraber bunlar büyük ihtimalle asılsız idiler. Çünkü Kambyses, babasının Babil'de yaptığı gibi, Mısır'da aynı hoşgörü politikasını takip etmiştir.²⁵

1.1.3 I. Dareios (M. Ö. 522-486)

Altı ortağıyla birlikte Smerdis'i öldürdükten sonra 522 yılında tahta çıkan Dareios, ilk olarak, Smerdis'in ayaklanması ve Kambyses'in ölümüyle doğan kritik dönemde ülke genelinde çıkan ayaklanmaları bastırmıştır. Behistun yazıtında saydığı bu ayaklanmalar içinde Anadolu'da sadece Armenia'daki ayaklanmadan bahseder. Armenia ile komşu olan Kappadokia'nın isyanlardaki durumu hakkında bilgimiz yoktur. Lydia'da ise, Kyros'un atadığı, Phrygia, Lydia ve Ionia bölgelerini elinde tutan Sardes satrabı Oroites'in isyan ettiğini ve Dareios'un onu öldürttüğünü Herodotos'tan öğreniyoruz.²⁶ Batı Anadolu ile 513 yılında Avrupalı İskitler üzerine yaptığı sefer aracılığıyla ilişki içine girmiştir. İskit seferi başarısız olmasına rağmen

²¹Mısır'ın ele geçirilmesinden önce ölmüş (528) ve cesedi Athena tapınağına gömülmüştü, yerine oğlu Psammenitos geçmiştir (Herodot, III.10).

²² Herodot, III, 16, 27-29

²³ Olmstead, 1948, 89-90; Apis lahdi ve Mısır yazıtları için Posener, 1936 kaynak gösterilir. Ayrıca Apis stelleri ve tarihlemeleri hakkında bkz. Atkinson, 1956, 167-177

²⁴ Dandamaev, 1989b,349.

²⁵ Widengren, 1973, 32.

²⁶ Herodot, III, 127-128; Olmstead, 1938, 399.

Trakya Perslerin eline geçmiştir. Bu savaşta İonialıların Dareios'a önemli hizmetleri olmuştur. Dareios İskit seferinden dönerken Sardes'te bir süre kalmıştır (511/10).

Dareios dönemi için Anadolu'da gelişen en önemli siyasi olay 499-493 yılları arasında yaşanan Ion ayaklamasıdır. Milet önderliğinde Batı Anadolu'da büyük çapta yayılım gösteren bu ayaklanmanın nedeni olarak çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Bunlardan en önemlileri arasında Yunan kentlerinin bağımsızlıklarını kazanma isteği veya Perslere ağır vergi ödemeye maruz kalmaları gösterilmektedir. Ion ayaklanmasına Atina'nın destek vermesi Dareios'u Yunanlılara karşı öfkelenmiştir ve Pers-Yunan savaşlarının başlamasına neden olmuştur. Dareios Atinalıları cezalandırmak üzere 490 yılında Yunanistan üzerine bir ordu göndermiş fakat Atinalılarla yapılan Marathon savaşında Pers kuvvetleri yenilgiye uğramıştır. Yenilginin haberini alan Dareios, yeni bir sefer hazırlığı sırasında 486 yılında ölmüştür.

Dareios zamanında Akhamenid Devleti'nde birçok yenilik meydana gelmiştir. İdari anlamda, Dareios, Kyros ve Kambyses zamanında belirli bir kuralı olmayan vergi sistemini düzenlemiş ve eyaletleri yeniden organize etmiştir.²⁷ Mısır'da Amasis'in hazırlamış olduğu Mısır yasalarını uygulamak için buradaki satrabı Aryandes'e yazarak Mısır sarayından bir kopyasını göndermesini istemiştir.²⁸ Hakimiyeti altındaki ülkeleri kendi oluşturduğu yasalarla yönettiğini, Behistun yazıtında, "Ahuramazda'nın isteğiyle bu ülkeler, tarafımdan düzenlenmiş olan yasalara göre hareket ettiler" ve Nakşi Rüstem yazıtında, "onlar tarafından riayet edilen benim yasamdı" şeklindeki sözleriyle anlatmaktadır.²⁹ Bunlardan başka, Aramca'nın etkisi altında gelişmiş eski Pers çivi yazısı ilk kez, Dareios'un başarı anlatımı olan Behistun yazıtında kullanılmıştır³⁰ ve bununla beraber, Ahuramazda, Akhamenid kral yazıtlarında ilk kez Dareios'la birlikte anılmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Ahuramazda, kral yazıtlarında, yeri, göğü ve insanlığı yaratan, en büyük tanrı olarak zikredilir.

Dareios'un, İran'da Behistun kayalıklarına Persçe, Babilce ve Elamca yazılmış yazıtı, verdiği tarihsel bilgiler bakımından ve dinsel kimliği ve politik yaklaşımlarını göstermesi açısından Akhamenid kral yazıtları içinde en önemlilerinden biridir. Beş sütun halinde yazılmış bu yazıtın I. sütununda, önce krallığını belirttikten sonra atalarını sayıp soyunu Akhamenes'e dayandırır. Ahuramazda'nın lütfuyla kral olduğunu ifade ettikten sonra egemenliği altındaki ülkeleri sayar. Sonra Kambyses ve Smerdis olaylarını açıklar. Devamında, Smerdis'i öldürüp tahta çıkışını ve krallığı yeniden organize ettiğini anlatır. II. ve III. Bölümlerde, krallığının ilk yılında çıkan isyanlar ve bu isyanları nasıl bastırdığını tek tek saydıktan sonra bu başarılarının

²⁷ Herodot, III, 89-97.

²⁸ Olmstead, 1935, 247; Cook, 1983, 60.

²⁹ Olmstead, 1935, 247. Dareios'un yazıtları için bkz. DB I, 23, DNa 21.

³⁰ Wiesehöfer, 1993, 27-28.

gerçekliğini vurgular ve bunları yazdığı bu yazıtın önemini ifade eder. IV. Kısımda, genel olarak dinsel ve politik tutumlarını ortaya koyar. Bu husustaki önemli pasajlar şöyledir:³¹

IV, 33-36 “Bu eyaletler isyan ettiler. Yalan (drauga) onları isyancı yaptı, böylece bu adamlar halkı aldattı. Bundan böyle Ahuramazda onları bana teslim etti ve onlara isteğime göre davrandım. 36-40 Kral Dareios der: Bundan sonra kral olacak olan sen, “eğer benim ülkem güvenli olsun” diye düşünecek olursan, kendini Yalandan şiddetle koru ve Yalanın taraftarı olanı cezalandır. 61-67 Kral Dareios der: sadakatsız olmadım ve Yalanın taraftarı, yanlıştın takipçisi olmadım, ne ben ne de ailem, bu nedenle Ahuramazda ve diğer tanrılar bana yardım etti. Kendimi Gerçeğe (arta) göre düzenledim. Ne zayıfa ne de güçlüye karşı hata yaptım. Krallığımla işbirliği içinde olanı güzel bir şekilde ödüllendirdim, haksızlık edeni cezalandırdım.”

Bu satırlar, Dareios’un kendini meşrulaştırma, Kyros ve Kambyzes’in meşru ardılı olduğunu gösterme³² amacının yanı sıra uyruklarına da krala bağlı kalmaları için bir uyarı ve ardılları için de bir mesaj niteliği taşımaktadır.

Dareios isyancı ülkelerin ayaklanmasının nedenini Ahuramazda’ya karşıt güçlere (drauga-yalan) dayandırmaktadır. Fakat egemenliği altında tuttuğu halklardan Ahuramazda’ya inanmalarını ve kendi tanrılarından vazgeçmelerini talep ettiği anlamına gelmemektedir. Dareios sadece eyaletlerdeki düzeni sağlama gayreti içinde olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bir başka yazıtında,³³ *“Kötü giden bir şey vardı, ben iyi olanı yaptım; eyaletler karışıklık içindeydi, bir adam diğerini öldürüyordu, Ahuramazda’nın inayetiyle, kimsenin diğerini öldürmesine meydan vermedim, böylece, güçlü zayıfı ne ezer ne de öldürür”.*

Dareios’un Anadolu’da tapınak politikasına ilişkin en güzel örnek Gadatas’a mektubudur. Roma Dönemi’ne ait kopyasına sahip olduğumuz bu yazıt, Dareios’un, Apollon hakkında söylediği sözlerle yabancı dinlere karşı Kyros gibi saygı politikası takip ettiğini gösterir. Ancak Ion ayaklanmasının bastırılmasında Didyma Apollon tapınağının yakılması, bu politika ile çelişkili durmaktadır.

³¹ DB bkz. Kent, 1953.

³² Wiesehöfer, 1993, 35.

³³ DSe 30-41 bkz. Kent, 1953.

1.1.3.1 Ion Ayaklanması ve Apollon Tapınağının Tahrip Edilmesi

Ion ayaklanması (499-493) tarihsel anlatıma göre şöyle gelişmiştir;³⁴ Naksos Adası'nda yaşanan iktidar mücadelesinde demokrasi taraftarları aristokratlara karşı zafer elde etmiş, bunun üzerine bir kısım aristokrat adadan kovulmuş ve Milet tyranı Aristagoras'tan yardım istemişlerdir. Aristagoras da kendi yardımıyla bunları yurtlarına döndürürse adayı ele geçirebilirim düşüncesine kapılmış, ancak yeterli gücü olmadığı için Lydia satrabı Artaphrenes'den yardım almak üzere, ona, zengin bir ada olan Naksos'a saldırıp adayı Pers egemenliğine katması için öneride bulunmuştur. Artaphrenes de Dareios'a danışıp onayını aldıktan sonra Naksos Adası kuşatma altına alınmıştır. Dört ay süren kuşatma başarısız olunca kaynak sıkıntısından dolayı Persler kuşatmayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Aristagoras seferin başarısızlığından dolayı cezalandırılmaktan korkmuş ve Perslere karşı ayaklanmaya karar vermiştir. Özgürlükleri için halkın toplanmasını ilan etmiş ve Pers egemenliğine karşı bütün Yunanlıların savaşta yer alması için çağrıda bulunmuştur. Miletli tarihçi Hekataios, Aristagoras'ı ayaklanmadan vazgeçirmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Aristagoras önce Sparta'dan yardım istemiş, bulamayınca Atina ile görüşmüş ve istediği yardımı almıştır. Atina'nın yardımı Milet'e ulaştıktan sonra Aristagoras ordusunu Sardes üzerine göndermiş ve kent kuşatılmış, büyük tahribat görmüş bu sırada Kybele tapınağı yakılmıştır. Bu olay bütün Pers komutanlarını bir araya getirmiş ve önce Persler tarafından Efes'te yenilgiye uğratılan isyancı güçler daha sonra kaos içinde farklı kentlere yayılmışlardır. Nihayet ayaklanmanın son yılında Lade Adası'nda kamp kuran isyancılar Persler tarafından kuşatılmıştır. Ayaklanmadan vazgeçip krala bağlı kaldıkları takdirde kentleri ve tapınakları hiçbir şekilde zarar görmeyecek diye uyurulmuşlar fakat İonialılar savaştan yana olmuşlardır. Denizde İonialıları yenen Persler Milet kentini denizden ve karadan kuşatmaya almışlar ve ayaklanmanın altıncı yılında Milet tahrip edilmiş, kentin yakınlarındaki Didyma Apollon tapınağı yağma edilmiş ve yakılmıştır.

Akhamenid Dönemi'nde Anadolu'da tapınak yakma olayı ilk olarak Ion ayaklanması sırasında ortaya çıkmış ve İonialılar tarafından Sardes'teki Kybele tapınağı yakılarak gerçekleştirilmiştir. Bu olay, daha sonraki yıllarda, özellikle Kserkses'in Yunanistan seferlerinde, Perslerin Yunan tapınaklarını yakması hususunda önemli neden olmuştur. Herodotos bunu şöyle ifade eder: "Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybele'nin tapınağı da yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardır".³⁵ Sardes'e karşılık olarak da Milet kentinin tahrip edilmesi sırasında Miletos yakınla-

³⁴ Herodot, V, 23 vd; Dandamaev, 1989a, 153-167.

³⁵ Herodot, V, 102; VI, 101.

rındaki Didyma Apollon tapınağı Persler tarafından yakılmış ve eşyaları yağma edilmiştir. Didyma Apollon tapınağının tahrip edildiği arkeolojik bilgilerle de doğrulanmaktadır. Susa’da yapılan kazılarda, Apollon tapınağına adanmış Ion karakterli yazılı bronz heykel ve bu tapınağına ait çeşitli eşyalar bulunmuştur.³⁶ Herodotos’a karşıt olarak, Strabon ve Pausanias, Didyma Apollon tapınağının Kserkses tarafından yakıldığını kaydederler.³⁷ Fakat Kserkses zamanında gerçekleşmiş olma ihtimali zordur.

Dareios zamanında Apollon tapınağının yakılıp yağmalanması ise oldukça ilginçtir. Tapınağın yakılması emrinin Dareios tarafından mı verildiği yoksa Pers komutanlarının bir kararı mı olduğu açık değildir. Dareios’un Apollon’a karşı olan tutumu Herodotos’tan ve Gadatas mektubundan bilinmektedir. Herodotos, Dareios’un Yunan seferini (490) anlatırken, Datis komutasındaki Pers donanması Delos Adası’na geldiğinde adayı boşaltan Deloslulara Datis’in, kaçmalarına bir neden olmadığını söyleyerek, Dareios tarafından kendisine verilen “İki büyük tanrının doğumunu görmüş olan yerde toprağı ve halka hiçbir zarar verilmesin” emre göre hareket edeceğini bildirdiğini kaydeder.³⁸ İki büyük tanrı, Leto’nun çocukları Artemis ve Apollon’dur. Herodotos’un bu anlatımı şüphe ile karşılanabilir fakat Dareios’un böyle bir talimat vermiş olma ihtimali çok yüksektir ve bunu Gadatas’a mektubundaki “Perslere bütün gerçeğı söyleyen tanrı (Apollon)” ifadesi de destekler. Komutanına böyle bir emir vermiş olan Dareios’un, Didyma Apollon tapınağının tahrip edilmesi için emir vermiş olma olasılığı zordur. Büyük bir ihtimalle tapınak, Herodotos’un dediğı gibi Sardes’de yakılan Kybele tapınağına misilleme olarak Pers ordusu tarafından tahrip edilmiştir. Milet kentinin de bu ayaklanmada başı çekmiş olduğu göz önüne alındığında tapınak yakmanın bir misilleme amaçlı olduğu ortaya çıkar. Bunun yanı sıra yine Herodotos, Milet tyranı Aristagoras’ın ayaklanmayı başlatmadan önce yandaşlarına danıştığını anlattığı pasajında, bütün halkın ayaklanmadan yana olduğu, sadece Miletli tarihçi Hekataios’un, Perslere karşı ayaklanmayı uygun bulmayıp halkı vazgeçirmeye çalışmış ve bunu başaramadığını anlayınca Pers gücüne karşı denizlerde üstünlük sağlanması gerektiğini öne sürmüş ve bunun için de Lydia kralı Kroisos’un Brankhosoğulları tapınağına (Didyma Apollon’u) sunmuş olduğu hazinenin alınıp donanma yapımında kullanılması gerektiğini önermiş olduğunu anlatmaktadır.³⁹ Zayıf bir ihtimal de olsa, Perslerin ayaklanmayı bastırdıktan sonra, Hekataios’un önerisi gibi bir durum ortaya çıkıp yeni bir ayaklanma olasılığına meydan vermemek için tapınağın hazinelerini

³⁶ Dandamaev, 1989a, 166.

³⁷ Strabon, XIV, 5; Pausanias, I, 16. 3; VIII, 46. 3.

³⁸ Herodot, VI, 97.

³⁹ Herodot, V, 36.

taşıdıkları düşünülebilir. Kroisos'tan beri tapınak dokunulmaksızın eski haliyle devam etmekteydi.

1.1.4 Kserkses (M. Ö. 486-465)

Dareios, Marathon savaşı yenilgisinin haberini aldığı sırada Mısırda ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Mısır'a ve Atina'ya karşı sefer düzenlemeye hazırlanırken oğulları arasında taht kavgası çıkmış ve nihayet Dareios hayatta iken, Kyros'un kızı Atossa'dan olma oğlu Kserkses'i yerine kral olarak atamıştır. Mısır'ı ve Atina'yı cezalandıramadan ölmüş ve 486 yılında tahta Kserkses çıkmıştır.⁴⁰ Dareios gibi onun da ilk yılları, ayaklanmaları bastırmakla geçmiş ve sonraki yıllarda, Marathon yenilgisinin öcünü almak için Yunanistan'a sefer düzenlemiştir.

Yunanistan seferi için ilk başta acele etmeyen Kserkses, önce, babasının son yıllarında Mısır'da çıkan isyanları bastırmış⁴¹ ve daha sonra, 484 ve 482 yıllarında Babil'de çıkan iki ayaklanmayı bastırmıştır.⁴² Mısır ve Babil'i kontrol altına aldıktan sonra 480 yılında ordusuyla Yunanistan'a girmiştir. Bu seferde Anadolu'dan da birçok halk Pers ordusunda yer almıştır. Kserkses, Artemision ve Thermopylai'da Atina ve müttefiki Sparta'ya karşı zafer elde etmiş ve Atina'yı ele geçirip Akropol'ü yakıp yıkmıştır. Fakat Thermopylai yenilgisinden sonra Salamis Adası'na çekilen Atinalılarla yapılan deniz savaşında bu kez Kserkses'in ordusu yenilgiye uğramıştır. Aynı yıl içinde gerçekleşen bu savaşlardan sonra Yunanlılar, Pers tehlikesine karşı 478 yılında Atina önderliğinde, merkezi Delos Adası'nda olan ekonomik bir birlik kurmuşlardır. Bu birliğe Batı Anadolu Yunan kentleri de üye olmuştur.

Kserkses, Yunan seferlerinin başarısızlığının ardından Yunanistan'ı fethetme düşüncesinden vazgeçmiş ve son yıllarını Persepolis'in geliştirilmesine adanmıştır. Yaklaşık 20 yıllık saltanat süren Kserkses, Yunan dünyasında sevilmeyen bir kral olarak tarihe geçmiştir. Din politikaları bilim adamları tarafından çokça tartışılmıştır. Dareios'un Behistun yazıtının küçük bir kopyası gibi görünen ve Daiva yazıtı diye bilinen yazıtı, onun din politikaları için sıkça referans gösterilir. Yazıtın tam çevirisi şöyledir:⁴³

(1-6) Bu yeri, göğü, insanı ve insan için mutluluğu yaratan büyük tanrı Ahuramazda, Kserkses'i birçok kraldan, birçok efendiden biri yaptı. (7-13) Ben Kserkses, büyük kral, kralar kralı, pek çok insan soyunu kapsayan ülkelerin kralı, uzak ve geniş bu yerin kralı, Dareios'un oğlu, bir Akhamenid, Perslinin oğlu bir Persli, Aryan soyundan bir Aryan. (13-

⁴⁰ Herodot, VII, 1-4.

⁴¹ Herodot, VII, 5, 7.

⁴² Cook, 1983, 100.

⁴³ 1935 yılında Persepolis'te bulunmuş, eski Persçe, Akadça ve Elamca versiyonları vardır Kent, 1953.

28) *Kral Kserkses der: Ahuramazda'nın lütfuyla Persia dışında kralı olduğum şu ülkeler; onların efendisi oldum, bana vergi taşıdılar, tarafımdan kendilerine söylenen şeyi yaptılar, yasamı onlara uyguladım: Media, Elam, Arakhosia, Armenia, Drangiana, Parthia, Arya, Baktria, Sogdia, Khorasmia, Babil, Asur, Sattagydia, Lydia, Mısır, denizin bu tarafında ve denizin karşısında oturan Yunanlılar, Maka'nın insanları, Arabistan, Gandara, Hindistan, Kappadokia, Dahaeliler, haoma içen İskitler, sivri uçlu şapka giyen İskitler, Trakya, Akauvakia insanları, Libyalılar, Karialılar, Nubialılar. (28-35) Kral Kserkses der: Kral olduğum zaman, bu ülkeler arasında birinde isyan vardı. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın yardımıyla bu ülkeyi yendim ve onu layık olduğu yerine koydum. (35-46) Ve bu ülkeler arasında, önceden daivaların (sahte tanrı) tapınıldığı bir ülke vardı. Bunun üzerine, Ahuramazda'nın yardımıyla daivaların tapınağını (daivadana) yıktım ve şunu ilan ettim: "Daivalara tapınılmamalıdır". Bu yerde önceden daivalara tapınılıyordu, orada ben Ahuramazda'ya ve Arta'ya çok saygılı bir şekilde ibadet ettim. Ve orada kötü yapılmış diğer bir iş vardı. Ben iyisini yaptım. Yaptığım bu şeyi Ahuramazda'nın yardımıyla bitirdim. Bu işi tamamlayıncaya kadar Ahuramazda bana yardım etti.(46-56) Bundan sonra yaşayan sen, eğer "ben yaşadığım zaman mutlu ve öldüğüm zaman kutsanmış olmalıyım" diye düşünecek olursan, Ahuramazda'nın kurmuş olduğu yasaya hoşgörü sahibi ol. Ahuramazda'ya ve Arta'ya saygılı bir şekilde ibadet et. Ahuramazda'nın kurduğu yasaya hoşgörülü bir adam ve Ahuramazda'ya ve Arta'ya saygılı bir şekilde tapanlar, her ikisi, yaşarken mutlu, öldükten sonra da kutsanmış olurlar.(56-60) Kral Kserkses der: Ahuramazda beni, kral hanemi ve bu ülkeyi kötülükten korusun. Ahuramazda'dan istediğim bu, Ahuramazda bunu bana versin.*

Özet olarak, Kserkses, saydığı ülkelerden birinde daivalara tapınıldığını, bu ülkeyi yendiğini ve daivaların tapınağını yıkıp bunlara tapınılmamasını ilan ettiğini ve burada Ahuramazda'ya ibadet ettiğini bildirmektedir. Kral bu ülkenin adını vermemiştir ve bu daivaların da hangi tanrılara veya kültlere işaret ettiği açık olmadığı için, bu ülkenin yeri belli değildir.

Eğer Kserkses gerçekten yaşanmış tarihsel bir olaydan söz ediyorsa bu ilk etapta Mısır, Babil ve İran'ı çağrıştırmaktadır. Dareios'un son yıllarında Mısır'da çıkan ayaklanma Kserkses tarafından bastırılmıştı. Babil'de, Kserkses'in ilk yıllarında iki ayaklanma vardı; ilki Bel-Şimanni 484 yılına, diğeri Şamaş-Eriba altındaki ayaklanma 482 yılına tarihlenir.⁴⁴ İran'da ise, Zerdüştlük öncesi dönemlerden kalma bir inancın neden olduğu bir isyan söz konusu olabilir. Babil ile ilişkili olarak Herodotos, Babil tapınağındaki Zeus (Marduk) heykelinin Kserkses tarafından götürüldüğünü söyler.⁴⁵ Strabon ise buradaki tapınağın Kserkses tara-

⁴⁴ Cook, 1983, 100.

⁴⁵ Herodot, I, 183.

findan yıkıldığını ve uzun zaman sonra B. İskender'in tapınağı yeniden inşa etme emri verdiğini ancak enkazı temizlemek çok uzun sürdüğü için bundan vazgeçildiğini kaydeder.⁴⁶ Bazı bilim adamlarına göre Kserkses tarafından yıkılan daivadana, Babil'deki Marduk tapınağı idi.⁴⁷ Diğer bir yoruma göre, bu olay İran'da gerçekleşmiştir.⁴⁸

Herodotos ve Strabon'un, Kserkses'in Babil tapınağına yönelik davranışı hakkında bahsettikleri, güvenilir bilgiler olarak kabul edilmemektedir. Marduk kültürünün Akhemenidler döneminin sonuna kadar kesintisiz mevcut olduğundan kuşku yoktur; B. İskender'in de, - Babil'de kendisinden önceki krallar gibi-, tanrıların kendisine tapınak inşası izni verdiklerini, kendisini tanrı tarafından seçilmiş meşru kral göstermek amacıyla, tapınakların yeniden inşasına (yani onarılarak daha iyi bir hale sokulmasına) giriştiğinden başka bir anlama gelmez.⁴⁹

Daiva yazıtında sözü edilen ülkenin tespit edilmesi hususundaki yaklaşımlara karşı daha farklı yorumlar da yapılmaktadır. Kserkses ne isyan eden bir ülkeyi ne de belirli bir yer ve zamandaki hareketini gösterir, daha çok iktidarının devamlılığını ve krallık gücünün büyüklüğünü göstermek istemiştir.⁵⁰

Kserkses'in daiva yazıtı ile Dareios'un Behistun yazıtı karşılaştırıldığında büyük benzerlik içinde oldukları görünür. Kserkses isyancı bir ülkeden söz etmekte ve bu ülkede *daiva*'lara tapınıldığını söylemektedir. Dareios'ta ise isyan eden ülkelerin ayaklanmasının nedeni *drauga* (yalan)'dır. Sonra, Dareios'un, Yalan'dan sakınılmasını ve Ahuramazda'ya riayet edilmesini

⁴⁶ Strabon, XVI, 1. 5.

⁴⁷ Hartmann, 1937, 158-160; Nyberg, 1938, 365-366. Cook, 1983, 148: Kserkses'in sözünü ettiği ülkenin Mısır'ı göstermediğini, Babil'de de Ahuramazda kültürünün buradaki var olan tanrıların yerine yerleştirildiğini görmenin zor olduğunu düşünür.

⁴⁸ Gnoli, 1985, 58: "Kserkses'in, daivalara adanmış tapınağı yıkması onun Zerdüş'te inancının kanıtıdır. Yazıtta bahsedilen daivadana, yeni Avesta'da belgelenmiş teolojik düzenlemelerde kabul edilmemiş bazı tanrılara tapınım için bir yer olmuş olmalıdır. I. Dareios döneminin başlarında gerçekleşmiş olduğu bilinen dini-politik uyuşmazlıklarla; Gaumata olayı ve Mag tarafından düzenlenmiş *aya danas* "tapınım yerleri"nin yıkımı ile ilgili olarak, Kserkses yazıtındaki daivadana (daiva tapınağı), büyük olasılıkla İran'da, belki Persia'da idi. Bununla birlikte, daiva tapınağının yıkım emrinden sonra aynı yerde Ahuramazda kültürünün yeniden yerleştirilmesi önemlidir."

⁴⁹ Wiesehöfer, 1993, 91.

⁵⁰ Briant, 1996, 570. Wiesehöfer, 1993, 92: "Kserkses, "daivalara tapınma"nın yerini neden tam olarak belirlemedi? Çözümü, Akhemenid yazıtlarının "zaman dışı" karakterinde yatmaktadır: Kserkses, belirli bir olayı hedeflemiyor, tam tersine bütün zamanlar için şunu ilan ediyor: "Kraldan kopan kim olursa, cezalandırılır ve isyancıların kutsal yerleri tahrip edilir." Yani söz konusu olan, "ideolojik-programatik" bir açıklamadır, kralın tarihsel olarak bir yere oturtulabilecek bir tepkisi değil. Kserkses, uyruklarından, Ahuramazda'nın lehine eski tanrılardan vazgeçmeyi asla talep etmedi. Ancak politikanın ve dinin isyancılar tarafından, tanrıların mücadelede yardıma çağrılması, hatta ayaklanmanın tanrı tarafından istendiği şeklinde işe karıştırılması durumunda, isyancıları ve onların tapınaklarını ağır cezalar bekledi."

tavsiye ettiği gibi Kserkses de aynı şekilde Ahuramazda'ya tapınmanın gereğini vazetmektedir.

Dandamaev, bazı bilim adamlarının Behistun ve Daiva yazıtlarına dayanarak, Dareios ve Kserkses'in, Ahuramazda kültürünün Pers imparatorluğu halkları tarafından kabul edilmesini amaçladıklarını ve dini motiflere dayalı cezalandırma amaçlı askeri seferler düzenlediklerini ifade ettiklerini söyler. Yer verdiği görüşlere göre bu krallar uyruklarına karşı dinsel hoşgörüsüz davranmışlar ve tapınak yıkıp halkı cezalandırmışlardır.⁵¹ Dandamaev'e göre, Akhamenidlerin, fethettiği halkları kendi dinlerine zorlayıcı bu düşünceden çok uzak olduklarına dair güçlü belgeler vardır. Bu belgeler, Persepolis ve diğer İran kentlerinde Elam ve Akad tanrılarının resmi olarak hizmet edildiğini, bu tanrıların İran halkı arasında da tapım gördüklerini gösterir. Hatta metinlerde, İran panteonuna ait tanrılar Elam tanrılarında daha az görünür. Persia ve Elam'da çeşitli kabile kültürünün (İran, Akad, Elam) varlığı, İran halkının Ahuramazda ve diğer İran tanrılarında ibadet ettiği gerçeği ile açıklanabilir.⁵²

Dareios'un ve Kserkses'in Ahuramazda inancını uyruklarına ne baskı yoluyla ne de herhangi bir yolla yaydıklarını görmek oldukça zordur. Daiva tapım yerlerinin yıkımı ise gerçekleşmemiş görünmektedir. Bununla birlikte Kserkses'in Yunanistan'da bazı tapınak yakma eylemlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bazı bilim adamları Atina'daki tapınakların yakılmasını daiva yazıtındaki tapım yerlerinin yıkımıyla ilişkilendirmişlerdir. Fakat bu yaklaşımlar kabul görmemiştir.⁵³

1.1.4.1 Tapınak Yakma Olayları

Antik kaynaklar, Kserkses'in Yunanistan seferi sırasında birçok Yunan tapınağını tahrip ettiğini kaydeder. Kserkses'e ve dolayısıyla Perslere atfedilen tapınak yakıp yıkma anlatımının kimi zaman birbirleriyle tutarsız olduğu görünmektedir ve bu eylemlerin nedeni farklı biçimlerde gösterilmektedir.

Atina Akropol'ünün tapınağıyla birlikte Kserkses tarafından yakıldığından kuşku duyulmamaktadır. Herodotos'un bu tapınağın tahrip edilmesi ile ilgili kaydettikleri oldukça şaşırtıcıdır. "Tepeyi aşmış olan Persler önce kapılara koşup açtılar, sonra yalvarıp yakarmalarına

⁵¹ Burn, A. R., *Persia and the Greeks, the Defence of the West*, c. 546-478 B. C. London 1970 s. 317 "Persler, Akhamenidlere baş kaldıran ele geçmiş halkların tapınaklarını yıktılar". Zaehner, R. C., *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961 s. 154 "Kserkses bütün imparatorluk içerisinde daivaları cezalandırmıştır". Maryhofer, M., *Xerxes, König der Könige*, Vienna 1970 s. 163 "Kserkses, yabancı dinlere karşı hoşgörülü davranma gereği görmemiştir", bkz. Dandamaev, 1989b, 356.

⁵² Dandamaev, 1989b, 354-355.

⁵³ Dandamaev, 1989b, 353-354

bakmadan, içerdekilerin hepsini kılıçtan geçirdiler; hepsini öldürdükten sonra tapınağı yağma ettiler ve Akropol'ü tamamen yaktılar. Atinayı baştan sona ele geçiren Kserkses, kazanmış olduğu başarıları haber vermek üzere Susa'ya bir atlı gönderdi. Habercinin gittiği günün ertesi, ordusunda bulunan Yunanlı sürgünleri getirtti, Akropol'e çıkıp kendi ulusal geleneklerine göre kurban kesmelerini emretti, belki bir rüya görmüştü, onun için kuban kesmelerini emreliyordu, belki de tapınağı yaktım diye içine sıkıntı düşmüştü".⁵⁴ Kserkses'in Yunan tanrısına adakta bulunduğu da bilinmektedir. Yunanistan'a giderken Troya'da yaptığı adak adama şöyle kaydedilmektedir: "Ordu, Skamandros Irmağına varmıştı; Sardes'ten yola çıktıklarından beri ilk olarak su sıkıntısı çekildi, askere ve hayvanlara yetecek kadar su bulunamadı. Bu ırmağa ulaştıkları zaman Kserkses, Priamos Pergamon'unun bulunduğu tepeye çıktı, etrafı seyretmek istiyordu. İzledi ve burada eskiden geçen ünlü olayları dinledi sonra Ilion Athene'si için doğurmamış bin sığır kurban adadı, bu arada Mag'lar bu kahramanlar toprağına sular serpiyorlardı".⁵⁵ Ayrıca, Herodotos, Kserkses'in komutanı Mardonios için de benzer anlatımlarda bulunur. Pers ordusu Salamis'te yenilgiye uğradıktan sonra Kserkses geri dönme kararı almış, Mardonios ise Kraldan bir ordu talep etmiş ve Atina'yı ikinci kez kuşatması sırasında "Atina'yı yakmış, ayakta kalabilmiş ne varsa, kale duvarı, ev, tapınak, hepsini yerle bir etmiştir".⁵⁶ Bunun yanı sıra Mardonios'un da Yunan tanrılarına kurbanlar adadığını ve onların tanrılarına kehanet danıştığını kaydeder.⁵⁷ Pausanias, Attika'daki tapınaklara ilişkin pasajında, Phalerum'dan Atina'ya giden yol üzerinde çatısız ve kapısız bir Hera tapınağı vardır, bunu Gobrias oğlu Mardonios'un yaktığını söylerler. Fakat tanrının heykeli bugün de yerindedir, söylenenlere göre Alkamenes'in eseridir, böylece bunu Medli yakmış olamaz".⁵⁸

Atina'daki tapınakların yakılmasıyla ilgili olarak Diodoros, "Kserkses Termophylai'dan ilerledikten sonra ordusuna Delphoi'u ele geçirmelerini, Apollon kutsal alanını yakmalarını ve eşyalarını taşımalarını emretti ve oradan ordusunun bir bölümüyle Athena Pronaia kutsal alanına ilerlerken gökyüzünde aniden şimşekler çaktı ve dev kayalar barbarların üzerine yuvarlandı, Perslerin bir kısmı öldü ve ordu dehşete kapılarak bölgeyi terketti. Tanrıların karışmasıyla Delphoi yanmaktan kurtuldu bunun üzerine Delphoilular Athena Pronaia tapınağına ağıtsal dizeler yazdılar. Kserkses de Boitia'ya ilerleyip buralarda da çeşitli yerleri yaktıktan sonra Attika'ya girdi ve etrafı yakıp yıktı ve tanrılarının tapınaklarını ateş içinde bıraktı.

⁵⁴ Herodot, VIII, 53-54.

⁵⁵ Herodot, VII, 43.

⁵⁶ Herodot, IX, 13.

⁵⁷ Herodot, VII, 133-135; IX, 37-38.

⁵⁸ Pausanias, I, 1. 5. Pausanias, M.S. 2.yy ın ikinci yarısı; Alkamenes, heykeltıraş ve Pheidias'ın çırağı, M. Ö. 5. yy ın ikinci yarısı yaşamışlardır.

Kserkses bu işlerle ilgilenirken ordusu da Euboa'dan Atina'ya doğru yelken açıyordu".⁵⁹ Atina'nın yakılıp yıkıldığı bir gerçek fakat Diodoros tapınak yakma eylemlerini neredeyse bütün Yunanistan'a yayarak ve mitolojik temalar içerisinde sunmaktadır. Anadolu'daki Yunan tapınakları için de aynı şekilde bahsetmektedir. Karia kenti Kastabos'ta tapınılan yarı tanrıça Hemitheia ile ilgili pasajında herhangi bir tarih vermeksizin "...ve en önemlisi, Persler Asya'yı yönettikleri zaman, bütün Yunan tapınaklarını yakıyorlardı, dokunmadıkları bir tek yer Hemitheia alanıydı, duvarsız ve ele geçirme tehlikesi olmamasına rağmen, her tarafı yakan soyguncular sadece burayı muaf görüyorlardı".⁶⁰ Diodoros olayları genellikle Pers karşıtlığı içinde sunmaktadır, örneğin, satrap ayaklanmalarını anlatırken, isyanları bütün Anadolu'ya ve Akdeniz'e yayılmış ve bütünüyle krala karşı oluşmuş organize bir hareket olarak gösterir ve isyanda yer almamış satrapları da isyancılar arasında saymaktadır.

Kserkses'in yakmadığı kimi tapınak da onun yaktığı şeklinde anlatılmıştır. Herodotos'un, Dareios zamanında Ion ayaklanması sırasında yakıldığını söylediği Didyma Apollon tapınağı için Strabon, Didyma Apollon kehanet ocağının, Efes'teki hariç diğer tapınaklarla birlikte Kserkses tarafından ateşe verildiğini kaydeder.⁶¹ Aynı şekilde Pausanis da, Kserkses'in Didyma Apollon tapınağındaki Apollon heykelini alıp Ekbatana'ya (Herodotos'a göre Susa'ya) götürdüğünü bundan başka Atina'da Artemis tapınağından tanrının heykelini aldığını da yazar.⁶²

Tapınak yakma hususunda zaman içinde çeşitli söylencelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Yukarıda verilen, Pausanias'ın, Hera tapınağının Persler tarafından yakıldığı söylentilerinin doğru olmadığına ilişkin tespitinden başka, Cicero ise, Kserkses'in Yunan tapınaklarını yakmasının nedeniyle ilgili değişik bir rivayeti şöyle kaydeder: "Kserkses'in, Persli Magların tavsiyesiyle, tanrılarını duvarlarla çevirdikleri için Yunan tapınaklarını yaktığı söylenir".⁶³ Herodotos'un, Perslerin tanrılarına tapınak, heykel yapma diye bir geleneklerinin olmadığına dair sözlerini çağrıştırmaktadır. Ancak bu düşünceyle tapınak yakmış olsalardı bunu bütün tapınaklar için uygularlardı ve hiçbir yerde tapınak kalmazdı. Bununla beraber, Kserkses ve Maglar Ilion Athene'sine adakta bulunmuşlardı ve bu tapınak Akhemenid Dönemi sonuna kadar Persler tarafından saygı görmüştür.

⁵⁹ Diodoros, XI, 14. 5.

⁶⁰ Diodoros, V, 63. Hemitheia, üvey babasının gazabından kurtulmak için kız kardeşi Parthenos'la birlikte denize atlayan ve Kastabos kentinde (Muğla-Datça sınırları içinde) bir tapınağı olan ve doğurgan olmayan kadınların şifa aramak üzere baş vurduğu yarı tanrıdır, Diod. aynı yer.

⁶¹ Strabon, XIV, 1. 5.

⁶² Pausanias, I, 16. 3; VIII, 46. 3.

⁶³ Cicero, *De Legibus*, II, 26

Perslere atfedilen bu tür tapınak yakma suçlamalarının bazen gerçek olmadığı da anlaşılmaktadır. Tacitus ise, Tiberius zamanında senatonun, Yunan kentlerindeki tapınakların durumu hakkında yaptığı araştırmalardan bahsederken, Efeslilerin, Delos'taki Apollon'un yakılmadığını, bunun hurafe bir inanç olduğunu söylediklerini nakleder ve bu tanrının, Lydialılar zamanında seremonilerinin arttığını, Pers döneminde de tapınağın ayrıcalığının kısıtlanmadığını kaydeder.⁶⁴

Antik kaynaklardan, Dareios ve özellikle Kserkses zamanında bazı tapınakların tahrip edildiği ve kutsal eşyalarının yağmalandığı açıktır ayrıca bu dönemde tapınak yakma rivayetlerinin de sıkça aktarıldığı ve bazılarının doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Kserkses'in Yunan tapınaklarını tahrip etme hareketleri, onun dinsel hoşgörüsüzlük sergilediğini ileri sürmek için yeterli zemin sunmaz. Yıkıldığı tapınakların tanrılarına aynı zamanda adak adamıştır, tapınak tahrip etmesi sadece son çare olarak gerçekleştiği görünür ve Kyros, Kambyses ve Dareios'un yönelmiş olduğu politikalarla aynı amaç içindeydi. Tapınakların yıkımıyla ve heykellerin taşınmasıyla Kserkses, düşman halkı tanrılarının yardımından yoksun bırakmaya çalışmıştır.⁶⁵

1.1.5 İlk Krallara İlişkin Bazı Eskiçağ Yorumları

Kyros'tan Kserkses'e bu ilk krallar Akhamenid yönetiminin şekillenmesinde ve devlet politikalarının oluşumunda belirleyici olmuşlardır. Bu bakımdan onlar hakkında eskiçağ yazarları tarafından bazı önemli yorumlar yapılmıştır.

Ksenophon, Kyros'un yönetimi ve kişiliği ile ilgili olarak: "Kyros'un devletinin, Asya'daki bütün devletlerin en büyüğü ve en ünlüsü olduğunun delili yine kendisidir. Sınırları doğuda Hint Denizi, kuzeyde Karadeniz, batıda Kıbrıs ve Mısır, güneyde Ethiopia idi ve bu kadar büyüklüğüne rağmen Kyros'un tek iradesiyle yönetildi ve O uyruklarını onurlandırdı ve onlara kendi çocuklarıymış gibi özen gösterdi, bundan dolayı onlar da ona babaları gibi saygı gösterdiler. Henüz Kyros ölür ölmez çocukları da anlaşmazlığa düştüler, ülkeler ve halklar isyan etmeye başladılar ve her şey kötüleşmeye başladı."⁶⁶

Herodotos, Dareios'un eyaletlere getirdiği vergi düzenlemeleriyle ilgili pasajında; "Vergilerin böyle düzene sokulması ve öbür reformlar İranlılara Dareios için tüccar, Kambyses için zorba, Kyros için de baba dedirtmiştir, çünkü birincisi her şeyde bir kazanç arardı, ikincisi sert ve duygusuzdu, üçüncüsü de insan adamdı ve onların iyiliği için çalışırdı."⁶⁷

⁶⁴ Tacitus, III, 60-61.

⁶⁵ Dandamaev, 1989b, 359-360.

⁶⁶ Ksenophon, *Kyroupedia*, VIII, 8. 1-2.

⁶⁷ Herodot, III, 89.

Platon ise, Pers krallarının yöneticiliklerini aldıkları eğitimle bağlantı kurarak yorumlamaktadır, özetle: “Persler Kyros zamanında kölelikle özgürlük arasındaki dengeyi daha çok korudukları zaman, ilkin özgür oldular sonra da başka birçok halkın efendisi. Çünkü yöneticiler yönetilenlere özgürlük tanıdıkları ve eşitlik sağladıkları için, askerler komutanlarını daha çok seviyor, tehlikelerde kendilerini feda ediyorlardı. Ayrıca onların içinde akli başında ve öneri getirebilecek biri çıkarsa, kral çekemez biri olmadığından, serbestçe konuşmasına izin veriyor, düşünme olanağını herkese açık tutuyordu; işte o zamanlar özgürlük, uyum ve görüş alış verişi sayesinde her bakımdan geliştiler... Kambyses zamanında çöktüler, Dareios zamanında yeniden toparlandılar. ...Kyros başka özelliklerinin yanında, iyi bir komutan ve yurdunu seven bir kraldı... Herhalde gençliğinden beri ömrü boyunca seferler yaptı, çocuklarının eğitimini de kadınlara bıraktı. ...Onlar için sürü sürü hayvan, insan ve daha pek çok şey ele geçiriyordu, ama bunları teslim edeceği çocuklarına geleneksel Pers eğitiminin verilmediğini bilmiyordu. ...Kyros öldükten sonra, sefahat ve başıboşluk içindeki çocukları başa geçince, önce biri bir eşitinin olmasına katlanamayarak ötekini öldürdü, sonra da taşkınlığı yüzünden kırallığını Medlere, Kambyses’in budalalığını küçümseyen, o zamanki adıyla “hadım” a (Smerdis) kaptırdı. Yönetimin yeniden Perslere geçmesi, Dareios ve Yediler eliyle olmuştur. ...Nitekim Dareios bir kral oğlu değildi ve el üstünde yetiştirilmemişti. ...yasalar çıkararak ve herkese belli bir eşitlik sağlayarak yönetmeyi uygun buldu. ...Dareios’tan sonra yine saray eğitimiyle el üstünde yetiştirilen Kserkses kral oldu. Çok haklı olarak, “Dareios”, diyebiliriz, “Kyros’un hatasından ders almamışsın, Kserkses’i, Kyros’un Kambyses’i yetiştirdiği gibi aynı gelenek içinde yetiştirdin”. İşte Kserkses de aynı eğitimin ürünü olduğu için, Kambyses’in başına gelenlere yakın şeyler yaşadı.”⁶⁸

Klasik yazarların bu kralların kişiliği ve siyasi yetenekleri hususundaki yorumları, bu kralların din politikalarıyla da paralellik göstermektedir. Kyros daima iyi kral olarak kabul edilmiştir. Kambyses, Mısır’da hakkında yayılan karalamalar yüzünden, Kserkses de Yunan seferlerindeki tapınak yakma olaylarından ötürü tümüyle kötü kral olarak görülmüşlerdir. Dareios ise iyi bir devlet adamı olarak ortaya çıkmaktadır ve Yunanlılar onu her zaman büyük kral diye adlandırmışlardır.

⁶⁸ Platon, *Nomoi*, III, 694-695.

1.2 ORTA AKHAMENİD DÖNEMİ

I. Dareios ve Kserkses zamanındaki Pers-Yunan savaşlarının sonucunda Perlere karşı Atina önderliğinde kurulan Delos Birliği, Batı Anadolu kıyı kentlerinin birçoğunu içine almıştı. M. Ö. 468 yılında Eurymedon savaşının ardından Güneybatı kıyı kentlerinin bir kısmı da Birliğe üye yapılmıştır.⁶⁹ Bu kentler üzerindeki Pers hakimiyeti kısmen azalmıştı ve kentlerin vergileri bu birliğe gidiyordu.

Kserkses 465 yılında ölünce yerine I. Artakserkses (M. Ö. 465-424) geçmiştir. Mısır 460 yılında Perslere karşı yeniden ayaklanmış ve bu kez Atina'dan yardım almasına rağmen isyan bastırılmıştır. 450 yılında Atina, Mısır'a ve Kıbrıs'a yeniden sefer düzenlemiş, Kıbrıs'ta başarılı olmuşlar ancak Kimon'un ölmesi üzerine Perslerle barış yapmak zorunda kalmışlardır.

Bu sırada Perslere karşı kurulmuş olan birliğin merkezi Delos Adasından Atina'ya taşınmış ve birliğe ödenen vergileri Atina kendi çıkarları için kullanmaya başlayınca Sparta ile aralarında gerginlik başlamıştır. Yaptıkları Otuz Yıl Barışı çözüm getirmeyince 431 yılında Peloponnes savaşı patlak vermiştir.

I. Artakserkses'in son yıllarında çıkan ve Batı Anadolu'yu yakından ilgilendiren bu savaş II. Dareios (M. Ö. 423-404) dönemi boyunca devam etmiştir. Savaşın büyük bölümü Yunanistan'da geçmiş, yaklaşık son on yılı Batı Anadolu kıyılarında cereyan etmiştir. Persler bu savaşta Sparta'dan yana taraf olmuşlar. II. Dareios'la Spartalılar arasındaki görüşmeleri Lydia satrabı Tissaphernes⁷⁰ düzenlemiştir. Kral ile Spartalılar arasında yapılan anlaşmalar genel olarak, Atina'nın Anadolu'daki kentlerden vergi almasının engellenmesi, daha önce Perslere ait olan bütün yerlerin yine Krala ait olduğunun kabul edilmesi ve tarafların hangisine her hangi bir saldırı olursa ortak hareket edilmesi ve Spartalılara para, donanma yardımı yapılması gibi maddeler içeriyordu.⁷¹ Tissaphernes, Atina'dan sürgün edilmiş ve Sparta'ya sığınmış olan Alkibiades'in öğütlerine⁷² uyararak Atina ile Sparta arasında savaşı dengede tutma politikası takip etmiş ve Sparta'ya söz verilen yardımları gereği gibi yerine getirmemiş. Onun bu stratejisi Dareios tarafından takdir edilmemiş ve savaşın son yıllarına doğru Genç Kyros *karanos* olarak, satraplar üstü bir yetkiyle Batı Anadolu komutanı olarak atanmıştır. Tissaphernes de Karia'ya geri dönmüştür. G. Kyros'un gelişiyle beraber Spartalılar istedikleri

⁶⁹ Plutarkh, *Kimon*, XII, 3-4.

⁷⁰ Daha önce Karia bölgesini elinde tutan Tissaphernes, II. Dareios'a isyan eden Pissouthnes' in isyanını bastırdıktan sonra Dareios tarafında Lydia satraplığına atanmıştır.

⁷¹ Thukydides, VIII, 18, 37, 58.

⁷² Thukydides, VIII, 46.

yardımları alarak Atinalılara karşı başarılar elde etmişler ve Atina'nın isteği üzere, Sparta'nın şartları altında barış yapılarak savaşa son verilmiştir (M. Ö. 404).

II. Dareios ölmeden önce tahtı büyük oğlu II. Artakserkses'e (M. Ö. 404- 359) bırakmıştır. Genç Kyros'un Lydia satraplığına atanmasını içine sindiremeyen Tissaphernes, G. Kyros'u Artakserkses'e karşı düzen hazırladığı gerekçesiyle şikayet etmiş, Artakserkses de buna inanarak kardeşini öldürmek için tutuklatmış fakat annesinin isteği üzerine serbest bırakılmış ve satraplığına geri dönmüştür. Bu davranıştan endişe duyan G. Kyros kardeşinin egemenliğinden kurtulmanın yollarını araştırmaya başlamış ve ona karşı ordu toplamaya girişmiştir.⁷³ Niyetini sezdirmemek için Pisidyalılara saldırmak istediğini söyleyerek ücretli askerlerden oluşan büyük bir ordu toplamış⁷⁴ ayrıca Spartalılardan da daha önce Atinalılara karşı onlara yardımından dolayı destek almıştır.⁷⁵ Tissaphernes bu ordunun Pisidia için çok fazla olduğunu görünce G. Kyros'un amacını anlamış ve bunu krala bildirip hazırlık yapmasını istemiştir. Sonuçta, 401 yılında G. Kyros II. Artakserkses'e karşı yürümüş ama Kynaksa'da (Kuzey Babil) yapılan büyük meydan savaşında ölmüştür. Tissaphernes Artakserkses'in tahtını koruduğu için karşılık olarak yeniden Lydia satraplığına atanmış ve ilk iş olarak Ionia kentlerinden kendisine tabi olmalarını talep etmiştir. Bu kentler G. Kyros sağ iken, onu Tissaphernes'e yeğledikleri için cezalandırılacakları endişesiyle, Yunanlıların önderi durumunda gördükleri Sparta'dan kendilerini koruması için yardım istemişlerdir.⁷⁶ Bunun üzerine Spartalılar, G. Kyros'un yanında savaşıp geri dönen on binleri ve Atina'dan da biraz yardım alarak Yunan kentlerini özgürleştirme adına Batı Anadolu'ya sefer düzenlemişler ve Tissaphernes ve Daskyleion satrabı Pharnabazos'la birkaç yıl süren savaşların ardından M. Ö. 395'te Sardes'i kuşatmayı başarmışlardır. Bundan sorumlu tutulan Tissaphernes Kralın emriyle öldürülmüş, yerine Tithrautes atanmıştır. Takip eden yıllarda Atina ile Sparta arasında yeniden savaşlar başlamış ve bu savaşlar güçlerini azaltınca Kral ile anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Sardes'te 386 yılında yapılan barışla (Antalkidas Barışı) savaşlara son verilmiştir.

⁷³ Ksenophon, *Anabasis*, I, 1-6.

⁷⁴ Ksenophon, *Anabasis*, I, 2. 1.

⁷⁵ Ksenophon, *Hellenika*, III, 1. 1

⁷⁶ Ksenophon, *Hellenika*, III, 1. 3.

1.2.1 Persler ve Artemis Tapınağı

Bu dönem anlatımları içinde tapınak ilişkileri bakımından Efes Artemis tapınağıyla ilgili önemli kayıtlar yer almaktadır. Efes, Lydia satraplığının, başkent Sardes'ten sonra en önemli kentlerinden birisi idi ve Lydia satraplarının da bazen ikametgahı olmuştur. Perslerle önemli ölçüde kültürel ilişki içindeydi. Plutarkhos, Peloponnes savaşları sırasındaki Spartalı komutan Lysandros'un hayatını anlatırken, Efes kentinin Pers gelenekleriyle karışmış olduğunu, sanki kentin Yunanlılığının büyük tehdid altında olduğunu üzüntü içinde ifade etmektedir.⁷⁷ "Lysandros Efes'e vardığı zaman (408) kenti, Lydialılar tarafından ele geçirildiğinden ve Pers komutanları onu ikametgah yaptıklarından beri refah durumunun azalmasına ve Pers geleneklerinin karışımıyla büsbütün barbarlaşma tehlikesi altında olmasına rağmen kendisine eğilimli ve Sparta davasında oldukça gayretli buldu".⁷⁸

Plutarkhos nasıl bir barbarlaşma olduğu hakkında daha fazla bilgi vermemektedir. Perslerin buradaki tapınak ilişkilerine bakıldığında böyle bir tehlike olmadığı görülür hatta Persler üzerinde bir Yunan etkisinden söz edilebilir.

Lydia satrabı Tissaphernes ve Genç Kyros'un Efes Artemis tapınağıyla olan bazı ilişkileri Thukydides ve Ksenophon tarafından kaydedilmiştir. Tissaphernes'in Artemis'e kurban sunmasıyla ilgili olarak; Peloponnes savaşları sırasında, 411-410 yılı olayları anlatımında Thukydides, "...(Tissaphernes), Fenike gemileri ve diğer işleriyle ilgili hakkında yapılan suçlamalara karşı kendisini savunuyordu. Ve ilk önce Efes'e giderek Artemis'e kurban adadı"⁷⁹ diye kaydetmektedir. Bu, Thukydides'in eserinin son cümlesidir. Bu savaşların geri kalan kısmını anlatan Ksenophon, 409 yılındaki olaylar sırasında Tissaphernes'in Artemis tapınağıyla ilişkisini şöyle ifade etmektedir: " Sonra Thrasyllus (Atinalı komutan) Efes'e yelken açmak amacıyla ordusunu deniz kenarına indirdi. Tissaphernes bu planı öğrenince büyük bir ordu topladı ve Artemis'e yardım etmek için her tarafa haber salmak üzere atlılar gönderdi".⁸⁰ Bu iki tarihsel kayıt Persli satrap Tissaphernes'in Artemis tapınağıyla olan ilişkisi hakkında bu kadar bilgi sunmaktadır. Tissaphernes'in dini inancı hakkında bilgimiz yoktur. Artemis'e gösterdiği saygı iki türlü açıklanabilir. Tissaphernes'in bu davranışının altında, Sparta, Atina ve Pers üçgeni içerisindeki Yunan kentlerini kendine bağlamak için gizli politik bir amaç olduğu düşünülebilir. Peloponnes savaşı boyunca Sparta ile Atina arasında denge politikası gütmüş olması, ayrıca G. Kyros'un, Artakserkses'e savaş açacağını krala şikayet ederek

⁷⁷ Briant, 1996, 721.

⁷⁸ Plutarkh, *Lysandros*, III, 2.

⁷⁹ Thukydides, VIII, 109.

⁸⁰ Ksenophon, *Hellenika*, I, 2. 6.

Kyros'a ihanet etmiş olması, onun tapınak hususunda da politik bir davranış göstermiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Diğer bir bakış açısıyla, Tissaphernes, B. Kyros'tan ve Dareios'tan itibaren gelen, yerel tapınaklara karşı saygı politikası içinde bir tutum sergilemiş olabilir.

Ksenophon'un anlatımlarında da Perslerin Artemis tapınağıyla çok yakın ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ksenophon, G. Kyros'un, kendisine bağlı Mysia bölgesi komutanı olan Otanes'i yaptığı bir ihanetten dolayı yargılarken, daha önceden de baş kaldırmış olduğunu ve Artemis tapınağına gelerek Kyros'a pişmanlık duyduğunu hatırlattığını kaydeder.⁸¹ Her iki Persli komutanın Artemis kutsal alanında bulunması Perslerin bu tanrıya olan saygılarının bir göstergesidir. Bununla birlikte Efes Artemis tapınağının en yüksek rahibinin bir Persli olduğunu Ksenophon'dan bilinmektedir. G. Kyros için savaşan ücretli askerlerin geri dönüşleri sırasında Karadeniz civarlarında ele geçirdikleri ganimetleri paylaştıklarını, bu paraların içinden Apollon ve Artemis'e pay ayırdıklarını anlattığı pasajında, kendisinin bizzat bu paralardan Apollon'a bir adak adadığını ve Efes Artemis'in payını da bu tapınağın sorumlusu rahip Megabyzos'a teslim ettiğini söyler.⁸² Megabyzos (Bagabuxşa), İran kökenli bir isim ve tapınak görevlisi (neokor) olarak kullanılan bir unvandır.⁸³ Artemis tapınağında Persli bir rahibin hizmet etmesi, Perslerle yerel tapınaklar arasındaki ilişki bakımından önem arz etmektedir. Bu, Artemis'in Persliler tarafından büyük saygı gördüğünü ve kralların tapınağı büyük onur içinde tuttuklarını gösterir.⁸⁴

⁸¹ Ksenophon, *Anabasis*, I, 6. 6-7.

⁸² Ksenophon, *Anabasis*, V, 3. 4-6.

⁸³ Briant, 1996, 722. Briant bu unvan için, E. Benveniste, *Titres et Noms propes en iranien ancien*, Paris 1966, s. 108-113 eseri kaynak gösterir.

⁸⁴ Briant, 1996, 724.

1.2.2 Pers Artemis'i

I. Dareios'tan II. Artakserkses'e kadar kral yazıtlarında Ahuramazda yeri, göğü yaratan tanrı ve tanrıların en büyüğü diye anılmıştır. II. Artakserkses yazıtlarında Ahuramazda'nın yanı sıra Eski İran tanrıları Anahita ve Mithra da anılmaya başlamıştır ve sadece bu kralın yazıtlarında ve III. Artakserkses'in bir yazıtında zikredilir.⁸⁵ Buna paralel bir şekilde, antik yazar Berossos, Perslerin önceden tanrılara heykel yapmadıklarını, heykel yapma işinin, uzun zaman sonra Dareios Okhos'un (II. Dareios) oğlu (II.) Artakserkses zamanında ortaya çıktığını ve Aphrodite Anahita heykelini, Babil, Susa, Ekbatana, Persia, Baktria, Damaskos ve Sardes'te ilk kez onun diktirdiğini söyler.⁸⁶

Klasik yazarlar Perslerin Anahita'sını (Anaïta) bazen Aphrodite'ye veya Athena'ya benzetmelerine rağmen daha çok Artemis ile eşitlemişlerdir. Plutarkhos'a göre, Pasargad'da Perslerin, Athena'ya benzeyen savaş tanrısının bir tapınağı vardı. Aynı yazar, II. Artakserkses zamanında Ekbatana'da Perslerin Anahita dedikleri bir Artemis tapınağı olduğundan söz eder.⁸⁷ Anadolu'da da bazı Anahita kültlerinden söz edilmektedir. Tacitus, Kyros zamanında Lydia kenti Hierocaesareia'da bir Pers Diana (Artemis) tapınağının kurulduğunu kaydeder.⁸⁸ Pausanias da, Lydia'da bir Pers Artemis tapınağı olduğunu söyler (B. İskender zamanında).⁸⁹ Strabon, Kappadokia'da ve Pontos'daki Zela'da Anahita tapınaklarının varlığından bahseder.⁹⁰ Bununla birlikte Armenialıların Pers ve Med dinlerine mensup oldukları ve özellikle Anahita'yı onurlandırdıkları Strabon tarafından kaydedilir.⁹¹

Epigrafik belgelerde, Anadolu'da Anahita kültürünün varlığı ve Artemis'le eşitlenmesi Helenistik ve Roma Dönemi yazıtlarında ortaya çıkmaktadır ve özellikle Lydia'da dağılım göstermektedir. Anahita Lydia'da, Artemis Anahita (Ἀρτέμιδι Ἀναεῖτι), Pers Artemis'i (Ἀρτέμιδι Περσικῆ), Pers tanrıçası (Περσικῆς θεᾶς), Ana (Meter) Anahita (Μήτηρ Ἀναεῖτις) isimleri altında görülür. Bu kült Hierocaesareia, Apollonis, Hypaipa, Katakekaumene, Sardes ve Philadelphia kentlerinde onaylanır.⁹²

⁸⁵ A2Ha, A2Sa, A2Sd (Anahita ve Mithra), A2Hb (Mithra), A3Pa (Mithra) bkz. Kent, 1953.

⁸⁶ Berossos M. Ö. 3. yy da yaşamış Babil Marduk tapınağı rahibidir ve dünyanın erken tarihi hakkında üç kitap yazmış fakat günümüze ulaşmamıştır, bazı yazarlarda Berossos'dan yapılan alıntılar korunmuştur. Berossos'un bu söyledikleri Klemens tarafından alıntı yapılmıştır, Klemens, *Protrepicus* V, 65. 3.

⁸⁷ Plutarkhos, *Artakserkses*, 27.4. (Ἀρτέμιδος τῆς ἐν Ἐκβατάνοις, ἣν Ἀναεῖτιν καλοῦσιν).

⁸⁸ Tacitus, *Annales*, III, 62. 3.

⁸⁹ Pausanias, VII, 6. 6. (ἱεροῦ Περσικῆς Ἀρτέμιδος).

⁹⁰ Strabon, XV, 3. 15 (Kappadokia); XI, 8. 4; XII, 3. 37.

⁹¹ Strabon, XI, 14. 16.

⁹² Hoz, 1999, 73. Yazıtlar ve referansları için bkz. age. s. 130-152.

Anahita'nın ana tanrıça Kybele ile eşitlenebileceği görüşü de vardır.⁹³ Anahita için yazılı belgeler, bu kültün iki farklı biçimde Lydia'da gelişmiş ve yaşamaya devam etmiş olduğunu göstermektedir. Bir yandan zengin Lydia bölgelerinde yerleşmiş olan Pers soyluları bu kültü kurmuşlar ve sadece Persler tarafından sürdürülmüştür, diğer yandan Lydia'da ikamet eden Persli halk ve askerler yerel halkla yakın ilişki içine girmişler ve kendi tanrılarını Ana Tanrıça'da görmüşlerdir.⁹⁴

Anahita-Artemis eşitlemesini gösteren yazıtlar Akhamenid çağına kadar çıkmamaktadır. Anahita'nın Pers Artemisi olarak özdeşleşmesi Pers Devleti'nin sona erişinden sonra görülmektedir.⁹⁵

⁹³ Corsten, 1991, 163-180. Corsten, Herodotos'un (I, 131) Perslerin Aphrodite'ye Mitra (Μίτραν) dediklerini kaydettiği ifadeyi hatalı bulur ve burada Herodotos'un Μητέρα "ana" kelimesini yanlış bir şekilde Μήτραν diye yazdığını ve geç dönem kopyacılarının bu kelimeyi anlamsız bulup Μίτραν diye değiştirdiklerini söyler. Aphrodite'nin Lydia'da Kybele diye adlandırıldığını (Photius Lexicogr. ἐν τῇ πρώτῃ τὴν Ἀφροδίτην ὑπὸ Φρυγῶν καὶ Λυδῶν Κύβηβην λέγεσθαι) göstererek Aphrodite-Kybele eşitlemesinden hareketle, Perslerin Aphrodite'yi "ana" diye adlandırmalarından dolayı kendi tanrıçaları Anahita'yı Kybele ile özdeşleştirdiklerini savunur.

⁹⁴ Corsten, 1991, 170 vd.

⁹⁵ Corsten, 1991, 171, 179.

1.3 AKHAMENİD DÖNEMİ'NİN SONU

Geç dönem Akhamenid Anadolu tarihi için önemli sayılabilecek tarihsel olay, II. Atakserkses'in (404-359) son zamanlarında 360'lı yıllardaki satrap ayaklanmalarıdır. Bazı antik yazarların kısmen değindiği bu olaya ilişkin doğrudan anlatım Diodoros tarafından yapılmıştır.⁹⁶ Kaynakların hiçbirinde ayaklanmaların nedeni açıklanmaz sadece Diodoros isyanların krala yönelik bir hareket olduğunu söyler.⁹⁷

Modern yorumlara göre bu ayaklanmalar genel olarak, Kappadokia satrabı Datames ve Daskyleion satrabı Ariobarzanes ittifak içinde Krala karşı isyan etmişlerdir. İsyancıları Mısır, Sparta ve Atina para ve çeşitli askeri yardımlarla desteklemişlerdir. Lydia satrabı Autophradates de kral tarafından isyancıları bastırmakla görevlendirilmiştir. Armenia satrabı Orontes ise Autophradates'e yardım etmesi için Mysia bölgesine gönderilmiş ancak o da isyancılar arasında yer almıştır. Karia satrabı Maussollos, bazı bilim adamlarına göre krala bağlı idi ve Autophradates'in yanında yer almıştı, bazılarının göre isyancılar arasında idi fakat açık bir şekilde destek vermediği için isyan bastırıldıktan sonra cezalandırılmamıştır. İsyanlar sonuçta, Datames'in, kral güçleri tarafından bastırılmasıyla ve öldürülmesiyle, Ariobarzanes'in de oğlu Mitridates tarafından ihanete uğraması ve idam edilmesiyle 359 yılında sona erer.⁹⁸

Diodoros'un verdiği bilgilere dayanarak satrap isyanları, merkezi otoriteye yönelmiş bir hareket ve 360lı yıllarda Anadolu'da Akhamenid yönetiminin istikrarsızlığı olarak kabul edilmiştir. Weiskopf, Diodoros'un pasajını yeniden ele alarak satrap ayaklanmalarının krala yönelik olmadığını ve Diodoros'un çizdiği gibi, bütün Anadolu'yu sarmış organize bir hareket olmadığını açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bu savaşların arka planında Daskyleion ve Sparda (Sardes) arasındaki rekabet vardır. Sardes Batı Anadolu'nun en büyük ve parlak

⁹⁶ Diodoros, XV, 90-93.

⁹⁷ Diodoros, XV, 90, Asya kıyılarında yaşayan halklar ve Anadolu'daki satraplar ve komutanlar Krala savaş açmışlar, Mısır kralı Takhos da Perslere karşı savaş açmaya karar vermiş ve donanma hazırlayıp Yunan kentlerinden ücretli asker toplamış ve Spartalıları da savaşa ikna etmiştir. Anadolu'daki isyancıları ise, Phrygia satrabı Ariobarzanes, Karia lideri Maussollos, Mysia satrabı Orontes, Lydia satrabı Autophradates ve Ionlardan başka Lykialılar, Pisidyalılar, Pamphyialılar, Kilikialılar, Suriyeliler, Fenikeliler ve bütün kıyı halkları olarak göstermektedir. Nepos, *Datames*, Kappadokya satrabı Datames isyan ettiği zaman Daskyleion satrabı Ariobarzanes ile aralarında gizli bir ittifak yaptığını ve Lydia satrabı Autophradates'in kralın tarafında olduğunu ve bunlara karşı savaştığını kaydeder. Trogus, *Prologia*, 10'da isyancıları, Datames, Ariobarzanes ve Orontes olarak sıralar. Ksenophon, *Agesilaos*, II, 26-27 Sparta'yı Ariobarzanes'in müttefiki olarak gösterir ve Autophradates'in Ariobarzanes'e karşı savaşında Maussollos'un donanmasıyla Autophradates'in yanında savaştığını yazar.

⁹⁸ Olmstead, 1948, 411-416; Cook, 1983, 220-222; Dandamaev, 1989, 301-303.

satraplığı, Daskyleion ise kuzeyde daha küçük bir satraplık ve Perslerin Avrupa yenilgisiyle birlikte bir ölçüde ününü kaybetmiştir. Peloponnesos savaşları sırasında Tissaphernes ile Pharnabazos arasındaki rekabet gibi Autophradates ile Ariobarzanes arasında yaşanmıştır.⁹⁹

Satrap ayaklanmalarında hiçbir dinsel unsur görünmemesine rağmen bazı bilim adamları tarafından, Droaphernes yazıtında yer alan bazı kültüsel düzenlemeler bu ayaklanmalarla bağlantı içinde yorumlanmaktadır. Yazıtın tarihlenmesi tartışmalıdır, 427/6 veya 366/5 yıllarına tarihlenebilir. Yazıtta Lydia hyparkhos'u Droaphernes'in, Zeus Baradates tapınağı neokorlarına Sabazios, Angdistis ve Ma'nın mysterlerine katılmalarını yasaklaması yer alır. Sabazios ve Angdistis, Ariobarzanes'in isyan ettiği bölge olan Phrygia tanrılarıdır, Ma ise Datames'in bölgesi Kappadokia tanrısıdır. Fried'e göre, yasaklamamanın nedeni bu tanrıların rahipleri kralın emirlerine itaat etmeyi kabul etmiyorlardı ve isyanı kışkırtıyorlardı. Ayrıca yasaklama kararı sadece Droaphernes tarafından alınmış bir karar değil aynı zamanda kral II. Artakserkses'in bir zorlamasıydı.¹⁰⁰

II. Artakserkses'in son yılı 359/8'de satraplar arasındaki savaşlar sona ermiş tahta Okhos geçmiştir. Artakserkses taht ismi almış olan Okhos, III. Artakserkses olarak bilinir.¹⁰¹ Mısır, Fenike ve Kıbrıs'ta ayaklanmalar çıkmıştır. Kıbrıs'taki ayaklanmanın bastırılması için Karia satrabı İdrieus görevlendirilmiştir.¹⁰² Anadolu'da 356 yılında Phrygia satrabı Artabazos ayaklanmış ve Mysia bölgesi yöneticisi Orontes tarafından desteklenmiştir. İlk başta Atinalı ve Tebaili ücretli askerlerin yardımıyla, Kral tarafından gönderilen güçlere karşı başarılı olmuşlar fakat devam eden savaşlarda 352 yılında yenilmişlerdir. Orontes aynı yıl teslim olmuş, Makedonya kralına sığınan Artabazos da 345 yılında oğlu Mentor'un Artakserkses'e ricası üzerine affedilmiş ve görevine yeniden dönmüştür.¹⁰³

III. Artakserkses zamanında Akhemenid Devleti yeniden eski sınırlarına kavuşmuş ve yenede güçlü bir imparatorluk olduğunu göstermiştir. Artakserkses 338 yılında saray hadımı Bagoas tarafından zehirlenerek öldürülmüştür ve yerine Arses (IV. Artakserkses) geçmiş, sadece iki yıl tahtta kalmıştır.¹⁰⁴ Son Akhemenid kralı III. Dareios (336-330) çok az bir süre iktidarda kalmıştır. Dareios'un ikinci yılında B. İskender'in büyük bir ordu ile Anadolu'ya girmesiyle Akhemenid egemenliği son bulmaya başlamıştır.

⁹⁹ Weiskopf, 1982, 337-464.

¹⁰⁰ Fried, 2004, 136-137. Tarihlleme ve diğer yorumlar için II. Bölümde Droaphernes yazıtına bakınız.

¹⁰¹ Diodoros, XV, 93. 1, I. Artakserkses'in barışçı ve ülkeyi iyi yönetmiş bir kral olmasından dolayı tahta çıkan daha sonraki Pers kralları kendi isimlerini bu kralın ismiyle değiştirdiklerini söyler.

¹⁰² Diodoros, XVI, 40-52.

¹⁰³ Dandamaev, 1989a, 307.

¹⁰⁴ Dandamaev, 1989a, 312-313.

B. İskender'in Anadolu topraklarına adım atması, Perslerin Anadolu'daki tapınak ilişkileri hususunda önemli bir tarihsel gerçeği ortaya çıkarmıştır. Dandamaev İskender'in geliş amacını şöyle ifade eder: "M. Ö. 334 yılının ilkbaharında Makedonya ordusu, Kserkses'in yüz elli yıl önce Yunanistan'a karşı seferinde yıktığı tapınakların öcünü alma amacı içinde Perslere karşı savaşına başladı".¹⁰⁵ "Kral yürüyüşüne Troya'dan başladı ve Athena tapınağının önüne geldi, İskender, tapınağın önünde eski Phrygia satrabı Ariobarzanes'in yerde yatan heykelini fark etti..."¹⁰⁶ Ariobarzanes, tıpkı Kserkses'in daha önce yapmış olduğu gibi (Herodot VII, 43) tanrıçayı onurlandırmıştı, çünkü bu tapınağın geçmişteki itibarı parlaktı.¹⁰⁷ Apollon ve Artemis gibi Athena da Persler katında saygın bir yer almıştır.

¹⁰⁵ Dandamaev, 1989a, 319.

¹⁰⁶ Diodoros, XVII, 17. 6.

¹⁰⁷ Briant, 1996, 718.

2. YAZITLARA GÖRE TAPINAK İLİŞKİLERİ

Akhamenid Dönemi Anadolu epigrafisi çok dilli bir özelliğe sahiptir ve bütün bu dönem boyunca bu özelliği devam etmiştir. Çoğunluğu Yunanca olmak üzere Aramca, Lykçe, Lydce ve Persçe yazılı belgeler günümüze ulaşmıştır. Bu yazıtlar içerisinde genellikle Akhamenidlerin din politikalarına ve yerel tapınaklarla olan ilişkilerine örnek gösterilen üç yazıt bu çalışmada ele alınacaktır. İlki, 1889 yılından beri bilinen ve Dareios'un Gadatas'a mektubu diye adlandırılan, Apollon tapınağıyla ilgili yazıt, diğeri 1975 yılında ele geçmiş, Droaphernes yazıtı diye bilinen ve Sardes'teki Zeus Baradates kültüyle ilişkili yazıt. Son olarak Ksanthos'da Leto kutsal alanında bulunmuş ve ilk olarak 1975 yılında yayınlanan üç dilli Ksanthos anıtıdır. Üç dilli olması dolayısıyla dil bilim açısından önemli olan bu yazıt, Ksanthos'da Karia'ya ait yerel bir kültürün kurulmasıyla alakalıdır.

2.1 I. Dareios'un Gadatas'a Mektubu

Yazıt, Magnesia ad Maeandrum'da, bugünkü Aydın/Germencik'te bulunmuş, ilk olarak 1889 yılında G. Cousin - G. Deschamps tarafından yayınlanmıştır.¹⁰⁸ Aynı taşın iki yüzüne yazılmıştır, ön taraftaki yazılar sağlam bir şekilde kalmasına rağmen diğer yüzü son derece tahrip olmuş durumdadır. Mektubun aslı mevcut değildir, sadece Yunanca çevirisi ele geçmiştir. Yazım karakterleri dolayısıyla M.S. 2. yüzyıla ait bir Roma Dönemi kopyası olduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁹ Mektup yazım tarzı bakımından Akhamenidlerin resmi uslubuyla aynı olması dolayısıyla mektubun gerçekliği kabul edilir.¹¹⁰ Ion lehçesinde düzenlenmiş çok eski bir metnin kopyasıdır, Ionizmle ilgili çok kesin izler kalmıştır ve bu bakımdan Dareios'la aynı çağa kadar çıkmaktadır. O dönemde bu Ionca metin, Pers dilinde düzenlenmiş olan orijinal bir metinden çevrilmiştir.¹¹¹ Aşağıdaki metin, Guarducci, *Epigrafia Greca* II s. 106 dan alınmıştır.

¹⁰⁸Cousin-Deschamps, *Lettre de Darius, fils d'Hystaspès*, BCH 13, (1889): 529-542. Diğer yayınlar: Dittenberger, *SIG I* 1915, n. 22; Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Meander*, (1900) : 102-103; Guarducci, *Epigrafia Greca* (1969) : 105-108; Meiggs-Lewis, *A Selection of Grek Historical Inscriptions*, (1969) n. 12.

¹⁰⁹ Cousin-Deschamps, 1889, ; Guarducci, 1969, 105; Briant, 1996, 507.

¹¹⁰ Wiesehöfer 1987, 396-398; Schmitt 1996 : 97; Briant, 1996, 507.

¹¹¹ Guarducci, 1969, 105.

βασιλεὺς [β]ασιλέ-
 ων Δαρείος ὁ Ὑσ-
 τάσπεω Γαδάται
 δούλωι τάδε λέγε[ι·]
 πυνθάνομαί σε τῶν 5
 ἐμῶν ἐπιταγμάτων
 οὐ κατὰ πάντα πει-
 θαρχεῖν· ὅτι μὲν γὰρ[ρ]
 [τ]ῆν ἐμὴν ἐκπονεῖς
 [γ]ῆν, τοὺς πέραν Εὐ- 10
 [φ]ράτου καρποὺς ἐπ[ι]
 τὰ κάτω τῆς Ἀσίας μέ-
 [ρ]η καταφυτεύων, ἐπαι-
 [ν]ῶ σὴν πρόθεσιν καὶ
 [δ]ιὰ ταῦτά σοι κείσεται 15
 μεγάλη χάρις ἐμ βασι-
 λέως οἴκωι· ὅτι δὲ τὴν
 ὑπὲρ θεῶν μου διάθε-
 σιν ἀφανίζεις, δώσω
 σοι μὴ μεταβαλομένωι 20
 πεῖραν ἡδικ[ημέ]νου θ[υ]-
 μοῦ· φυτουργοὺς γὰρ
 [ι]εροὺς Ἀπόλλωνος φό-
 ρον ἔπρασες καὶ χώραν
 [σ]καπανεύειν βέβηλον ἐ[πέ]- 25
 τασσες ἀγνοῶν ἐμῶν
 προγόνων εἰς τὸν θεὸν
 [ν]οῦν, ὃς Πέρσαις εἶπε
 [πᾶσ]α[ν] ἀτρέκε[ι]αν καὶ τη.

...

Hystaspes'in oğlu, krallar kralı Dareios, hizmetçisi-kölesi Gadatas'a şunları söyler: "Emirlerime her hususta itaat etmediğini görüyorum; hiç kuşkusuz benim toprağımı işliyorsun, Fırat'ın karşı tarafının ürünlerini Asya'nın kıyısına kadar ekip biçiyorsun, bu düşünceni övüyorum ve bunlardan dolayı sana Kral hanesinde büyük bir lütuf olacak; ancak tanrılarla ilgili talimatımı göz ardı ediyorsun, kendini değiştirmedikçe sana öfkemi tattıracağım; çünkü

Apollon'un kutsal tarımcılarına zorla vergi yüklüyorsun ve Perslere bütün hakikati söyleyen tanrıya karşı atalarımın düşüncesini görmezden gelerek toprağı kötü bir şekilde işlemeye zorluyorsun...”

Yazıt, I. Dareios'un Gadatas'a gönderdiği resmi bir belge niteliğindedir. İçerik olarak üç bölümde anlaşılabilir. İlk kısımda, (1-5) satırlarda, Doğu krallarına özgü bir hitap yer alır.¹¹² İkinci bölümde, (5-17) arasındaki satırlarda, kral, Gadatas'ın Küçük Asya'daki tarımsal faaliyetlerini över, mektubun asıl konusu olan son bölümde ise, Gadatas'ın, Apollon kutsal alanına hizmet eden tarımcılardan zorla vergi almasından dolayı tenkit edilmesi yer alır.

I. Dareios dönemi (522-486) içindeki tarihi, Gadatas'ın kimliği ve kariyeri, Apollon kutsal alanının yeri ve bu tanrının kimliği, yazıtın tartışmalı konuları arasındadır. İonia ayaklanmasından (500-492) önce veya sonra, Dareios'un K. Asya'da bulunduğu 513-12 yıllarından önce veya sonraki bir tarihe yerleştirmek için herhangi bir referansa sahip değiliz.¹¹³ Herodotos, Dareios'un Trakya'yı fethettikten sonra Hellespontos'u geçip Sardes'e gelmiş ve Sardes yakınlarında divan kurmuş olduğunu ve burada bazı elçileri kabul etmiş olduğunu bildirmektedir.¹¹⁴ Dareios'un burada olduğu vakit, Apollon tapınağının önde gelenleri, Gadatas'ın uygulamalarıyla ilgili endişeli oldukları bu meseleyi görüşmek üzere ve Kraldan yardım isteğinde bulunmak amacıyla huzuruna çıkmış olmaları mümkündür.¹¹⁵

Gadatas hakkında bu yazıttan başka bir bilgi yoktur. Ksenophon'un *Kyroupedia*'sında adı geçen Asur satrabı Gadatas'ın bu yazıttakiyle ilgisi yoktur. Gadatas'ın kimliği konusunda, onun, Pers kökenli olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁶

İdari yapıdaki durumu ise çok açık değildir. Dareios'un ifadelerine göre Gadatas'ın, Batı Anadolu'nun bir bölümünde tarımsal faaliyetleri idare ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Dareios mektupta, Gadatas'a kölesi/hizmetçisi (str.4 δούλωι) diye hitap etmektedir, bu da onun yöne-

¹¹² Guarducci, 1969, 107-108, “ Hanedanı yüceltmek üzere; kralların kralı, yüksek bir rütbede olsa da kendisinden aşağıda kalan bir görevlisine köle diye hitap etmesi, sarayını göstermek için βασιλέως οἶκος “kralın evi” ifadesini kullanması, bundan başka τάδε λέγει cümlesi de tipik bir doğu ifadesidir.” Pers krallarının benzer şekildeki ifadeleri: Βασιλεὺς Δαρειός τάδε λέγει (Herod. V, 24.1), Βασιλεὺς Ξέρξης τάδε ὑμῖν λέγει (Herod. VII, 150. 2), Βασιλεὺς Βασιλέων μέγας Ἀρταξέρξης Κώοις τάδε λέγει (Hippokrates, Epistulae 8.1), ὦδε λέγει Βασιλεὺς Ξέρξης Πανσάνια (Thukydides I,129,3).

¹¹³ Briant, 1996, 507.

¹¹⁴ Herodot V, 11-12.

¹¹⁵ Briant, 1996, 507.

¹¹⁶ Briant, 1996, 507; Schmitt, 1996, 96: Eski Persçe iki sözcükten oluşan *Baga-dâta-* (yun. Θεό-δοτος) isminin kuşkusuz Pers kökenli olduğunu söyler ve Dareios dönemine ait Persepolis'te Elamca yazılı idari levhalardaki *ka-da-da* ismiyle karşılaştırır. Ksenophon'un *Kyroupedia*'sındaki Gadatas ismi için; Ksenophon kendi dönemindeki isimleri o döneme yansıttığı için *Kyroupedia*'daki ismin kullanılamayacağını söyler.

tim hiyerarşisindeki konumunun anlaşılmasını güçleştirmektedir.¹¹⁷ Satrap olabileceği gibi satraba bağlı bir yönetici de olabilir. Bu hususta değişik öneriler yapılmıştır. Bazı bilim adamlarına göre Gadatas, Lydia satrabı,¹¹⁸ bazılarına göre, satrap fonksiyonlarıyla donatılmış yerel bir dynast¹¹⁹ ya da kraliyet arazilerinin bir yöneticisi¹²⁰ idi. Eğer satrap olduğu kabul edilirse, onun, Lydia satrapları Oroites ve Artaphrenes dönemleri arasına yerleştirilebilmesi kronolojik olarak mümkündür. Herodotos'un anlatımlarına göre, Dareios tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Lydia'nın yöneticisi Oroites'i öldürmüştür.¹²¹ Yerine kimin atandığını kaydetmez ve daha sonra Ion ayaklanmasına çok yakın bir zamanda Dareios'un, kardeşi Artaphrenes'i Lydia yöneticisi olarak atadığını yazar.¹²² Oroites'in öldürülmesi ile Artaphrenes'in atanması arasında veya bu arada herhangi bir tarihte Gadatas'ın Lydia satrabı olmuş olması muhtemeldir. Schmit'e göre, Gadatas'ı satrap olarak ne kabul ne de reddedecek veri vardır.¹²³

Apollon tapınağının ya da kutsal alanının yeri yazıtta belirtilmemiştir. Farklı yaklaşımlar olmasına rağmen, genel olarak Magnesia yakınlarında Aulai'daki Apollon kutsal alanı olduğu kabul edilmektedir. Pausanias, Magnesia yakınlarında Lethaeos Nehri üzerinde Aulai diye adlandırılan bir yer ve orada, içinde çok eski bir Apollon heykelinin bulunduğu Apollon'a adanmış bir mağaranın olduğunu söyler. Bu tanrıya adanmış kutsal adamların (ἄνδρες ἱεροί) büyük ağaçları kesip taşıdıklarından söz eder.¹²⁴ Schehl, Aulai'nın ἄνδρες ἱεροί (kutsal adamlar)'ı, M. S. üçüncü yüzyıl Magnesia sikkeleri üzerinde δένδροφόροι (ağaç taşıyıcılar) olarak görüldüğünü ifade ederek yazıttaki Apollon'un Aulai Apollon'u olduğunu kabul eder.¹²⁵ Guarducci, Schehl'in, Aulai Apollonu düşüncesinin tartışılır olduğunu ve yazıtta adı geçen Apollon kült merkezinin Kolophon yakınlarındaki Klaros Apollon tapınağı ile eşleştirilmesi gerektiğini söyler.¹²⁶ Schmitt'e göre, Pausanias'ın bahsettiği Aulai Apollon'unun, Magnesia sikkelerinde de δένδροφόροι olarak görülebilen bu ἄνδρες ἱεροί ları, büyük olasılıkla Gadatas

¹¹⁷ Yunanca'ya δοῦλος diye çevrilen "köle, hizmetçi" kelimelerinin Persçe karşılığı *bandaka* dır, bkz. Kent, s. 199. Dareios, *bandaka* terimini hem satraplar için (DB III, 13, 56) hem de askeri komutanlar için kullanır (DB II, 20, 30, 82; DB III, 31, 85; DB V, 8).

¹¹⁸ Cousin-Deschamps 1889: 534, n.1; SIG I, n. 22, dn. 3; Guarducci, 1969, 107.

¹¹⁹ Chaumont, 1990, 580.

¹²⁰ Meyer 1896, 20; Briant, 1996, 507-508.

¹²¹ Herodot, III, 127-129.

¹²² Herodot, V, 25.

¹²³ Schmitt, 1996, 96.

¹²⁴ Pausanias X, 32. 6.

¹²⁵ Schehl, 1950, 265.

¹²⁶ Guarducci, 1969, 108 ve dn. 5.

mektubundaki Apollon'un kutsal tarımcılarından (str. 22 φντορροί) başkası değildir.¹²⁷ Briant da Schehl'in yapmış olduğu, mektuptaki Apollon ile Aulai Apollon'u eşitlemesini kabul eder ve ayrıca Strabon (XII, 3. 34) tarafından bahsedilen, Anadolu'nun geniş tapınak arazilerini ekip biçen binlerce kutsal köle (*hierodouloi*) ile Aulai Apollon'unun kutsal tarımcılarının kolayca eşleştirilebileceğini belirtir.¹²⁸

Gadatas'ın idari yapıdaki durumundan ve tapınağın yerinin tespit edilmesinden başka, Dareios'un mektubundaki Apollon'un kimliği asıl önemli konudur. Söz konusu tanrının, bilinen Yunan Apollon'u mu yoksa Pers inanç sisteminde adı geçen herhangi bir tanrının Yunan yorumu mu sorusu ortaya çıkmaktadır. Mektupta Dareios, Apollon'u, Perslere hakikati söyleyen (str. 29 ἀτρέκειαν)¹²⁹ tanrı diye anmaktadır ve atalarının bu tanrıya karşı hassasiyetini dile getirmektedir. Yazıtın aslına (Persçe yahut Aramca) sahip olmadığımız için ve elimizdeki Yunanca çevirisinde, Dareios'un tanrı hakkındaki bu sözlerinden itibaren taşın diğer yüzünde yazılmış olan ifadeleri okunamadığından yazıt bu konuda daha fazla bilgi vermemektedir. Sorunun çözümü için ἀτρέκεια sözcüğüne başvurulmuştur. Kelimenin anlamından ilk bakışta ya kehanet tanrısı Apollon'un bildirdiği bir kehanet ya da Ahuramazda tarafından Perslere verilen dinsel öğretiler kastedilmiş olabileceği akla gelmektedir. Yunanca'ya bu şekilde çevrilmiş olan bu kelimenin, mektubun aslında hangi kelimeye karşılık geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Yazıtın ilk editörleri, Apollon tarafından verilmiş bir kehanet kastedildiği üzerine düşünmüşlerdir.¹³⁰ Lochner-Hüttenbach, ἀτρέκεια sözcüğünün, Persçe *arta*¹³¹ sözcüğünün çevirisi olduğunu ve yazıttaki Apollon'un, Ahuramazda'nın bir Yunan yorumu olduğunu öne sürmüşlerdir.¹³² Bu konuda Schmitt'in yorumuna göre, Kıbrıs'ta bulunan Fenike-Kıbrıs çift dilli bir yazıtta Apollon'un semitik karşılığı *Resef*'tir (*rsp*) ve burada da büyük bir ihtimalle bu kullanılmıştır. ἀτρέκεια terimi ise, en eski metinlerde sadece Ion yazarlarında karşılaşılan, Attik kökenli olmayan bu kelime, genellikle bir söylemin veya olayın gerçekliği için kullanılan bir tanımlamadır ve "doğruluk, hakikat, dünya düzeni" anlamlarına gelen eski Persçe *arta* ile ilişkisi yoktur. Elimizdeki mektubun Yunanca versiyonunun varlığı, açık bir şekilde, Yunan içeriğine yatırılmış Yunan kontekstini gösterir ve İran pantheonuna ait bir tanrının

¹²⁷ Schmitt, 1996, 101.

¹²⁸ Briant, 1996, 509.

¹²⁹ Kesin gerçek, gerçeklik anlamına gelir, bkz. LSJ; Schmitt, 1996, 100: "En eski metinlerde sadece Ion yazarlarında karşılaşılan, Attik kökenli olmayan bu kelime, genellikle bir söylemin veya olayın gerçekliği için kullanılan bir tanımlamadır."

¹³⁰ Cousin-Deschamps, 1889, 540-541; ayrıca bkz. SIG I, n. 22 dn. 9.

¹³¹ "Yasa, adalet, dünya düzeni" anlamlarına gelir, bkz. Kent, 1953, 170.

¹³² Lochner-Hüttenbach, 1964, 97-98. Cousin-Deschamps, ἀτρέκεια sözcüğünün *arta* ile benzeştirilemeyeceğini daha önce ifade etmişlerdir, age. aynı yer.

Yunan dünyasındaki bir yansımasını değil, sadece Yunan tanrısının tapınak ve kültüne işaret eder. Yani ἀτρέκεια'nın, Apollon'un kehanet bildiriyle ilgili yorumu doğru olabilir.¹³³

Schmitt'in de gösterdiği gibi, buradaki Apollon, kehanetleriyle ünlü Yunan tanrısıdır. Dareios'un, ἐμῶν προγόνων εἰς τὸν θεὸν [v]οῦν “atalarımın bu tanrıya karşı düşüncesi” ifade-sindeki “atalarım” sözü ile Kyros ve Kambyses'i kastettiği şekilde yorumlanmaktadır.¹³⁴ Kambyses Anadolu'da hiç bulunmadığı için bu kehanet Kyros ile özellikle onun, Lydia Kral-lığı üzerine yaptığı seferiyle ilişkilendirilmektedir.¹³⁵

Asıl konusu itibariyle mektup, Dareios'un, satrabını yahut herhangi bir mevkideki görevli-sini, tanrılar hakkındaki talimatlarını göz ardı etmesinden ve Apollon kutsal alanına hizmet edenlerden zorla vergi almasından dolayı azarlamasını içerir. Dareios bu tenkidi yaparken, Apollon'un Perslere gerçeği bildirdiğini ve atalarının bu tanrıya karşı olan duygularını özel-likle vurgular.

Dareios'un Ahuramazda'ya inandığı kesindir. Pek çok yazıtında Ahuramazda'yı, “büyük tanrı, yeri göğü ve insanlığı yaratan tanrı” ve “Ahuramazda beni, ülkemi korusun” gibi ifade-lerle zikreder. Bunun yanı sıra, isim vermeksizin Ahuramazda'nın yanında başka tanrılardan da söz eder. “Tanrıların en büyüğü” ve “Ahuramazda ve diğer tanrılar beni korusun” şeklin-deki sözleri, onun başka tanrılara inanç taşıdığını ya da onlara karşı büyük saygı içinde oldu-ğunu gösterir.

Gadatas mektubu, Akhemenid din politikaları için en güzel gerçek bir belge olarak dur-maktadır.¹³⁶ Akhemenid din politikalarına ilişkin güçlü bir ifadeye sahip olması nedeniyle genellikle “hoşgörü fermanı” olarak adlandırılır, yabancı dinlerle ilişkide bütünüyle hoşgörülü bir bakış içermesi, metnin sık sık ele alınmasının temel nedenidir.¹³⁷

¹³³ Schmitt, 1996, 100.

¹³⁴ SIG I, n. 22 dn.8.

¹³⁵ Meyer, 1896, 21; Dandamaev, 1989b, 365; Schmitt, 1996, 100; Briant, 1996, 48, 930.

¹³⁶ Wiesehöfer, 1987, 398.

¹³⁷ Schmitt, 1996, 96-97.

2.2 Droaphernes'in Zeus Tapınağına Adağı

Yazıt Sardes'te bulunmuş ve ilk olarak L. Robert tarafından 1975 yılında yayınlanmıştır. Robert'e göre Aramca aslından çevrilmiş bir Roma Dönemi kopyasıdır.¹³⁸

Ἐτέων τριήκοντα ἑννέα Ἄρτα-
 ξέρξεω βασιλεύοντος τὸν ἀν-
 δριάντα Δροαφέρνης vac.
 Βαρά*κεω Λυδίας ὑπαρχος Βαρα-
 δάτew Δίι. (yaprak) Προστάσσει τοῖς 5
 εἰσπορευομένοις εἰς τὸ ἄδυ-
 τον νεωκόροις θεραπευ- vac.
 ταῖς αὐτοῦ καὶ στεφανοῦσι τὸν θε-
 ὄν μὴ μετέχειν μυστηρίων Σαβα-
 ζίου τῶν τὰ ἔνπυρα βασταζόν- 10
 των καὶ Ἄνγδίστεως καὶ Μᾶς. Προσ-
 τάσσουσι δὲ Δοράτη τῷ νεωκόρῳ τοῦ-
 των τῶν μυστηρίων ἀπέχεσθαι. (yaprak)

Artakserkses'in krallığının otuz dokuzuncu yılında, Barakes'in oğlu, Lydia hyparkhos'u Droaphernes bu heykeli Zeus Baradates'e adadı. (O), adytona girme hakkına sahip olan tapınak hizmetçilerinin ve tanrıya taç giydirenlerin, Sabazios'un gizli ayinlerine ve hem Angdistis'in hem de Ma'nın ateş taşıma törenlerine katılmamalarını emreder. (Onlar) neokoros Dorates'in de bu gizli ayinlerden uzak durmasını emrederler.

İlk bölümünde Artakserkses'in krallığının 39. yılına yapılan bir tarihleme ve Droaphernes'in Zeus Baradates'e bir heykel adaması, ikinci bölümde ise Zeus tapınağının neokorlarının diğer tanrı kültlerine katılmamalarını içeren bir yasaklama yer alır.

Yazıtın tarihlemesi, Zeus Baradates'in kimliği, Droaphernes'in satrap olup olmadığı, ikinci bölümünde yer alan yasaklamanın nedeni ve bu kısmın Akhamenid Dönemi'ne ait olup olmadığı tartışılmaktadır.

Yazıtın tarihlendirilmesi için kesin bir veriye sahip değiliz. Yazıtta, Artakserkses'in krallığının 39. yılı tarih olarak verilmektedir, fakat Akhamenid kralları içerisinde 39 yıldan daha fazla krallık yapmış iki Artakserkses (I. Artakserkses 465-424, II. Artakserkses 404-359)

¹³⁸ Robert, 1975, CRAI : 306-330= OMS V, 485-509. diğer yayınlar: SEG XXIX, 1205 ; XXXV, 1253 ; XXXVI, 1089 ; XL, 1071; XLVI, 1531; Briant, 1998, AchHist XI: 205-225

*Taş üstünde Λ olarak yazılmış, Robert tarafından A olarak düzeltilmiştir.

olduğu için her iki kralın dönemi olması mümkündür. Bununla birlikte, tarihlemeye yardımcı olabilecek Droaphernes hakkında antik yazarlarda ve başka herhangi bir yazıtta bilgi mevcut değildir. Sadece Lydia hyparkhos'u unvanına sahiptir ve bu, onun görevinin ne olduğunu açık olarak göstermemektedir.

İlk editör Robert, yazıtı bütünüyle Pers bağlamında ele almıştır. Zeus Baradates için, Baradates isminin Persçe *bara-data* sözcüklerinden oluştuğu ve “kanun koyan” anlamına geldiği şeklinde etimolojik yorum yapar ve Βαράδατω'nun gramer bakımından dativ halde bulunduğunu ve Zeus'un epitheti olduğunu ifade ederek, Zeus Baradates'i Ahuramazda ile eşitler.¹³⁹ Droaphernes'in Zeus Baradates'e adadığı heykeli de (ἀνδριάντα) tanrı heykeli olarak yorumlar. Sardes'te bir tapınağı ve heykeli olan Zeus-Ahuramazda'yı bulmanın büyük bir sürpriz olduğunu söyler. Sonra Herodotos'un (I, 131), Perslerin tanrılara tapınak, heykel, sunak yapmak gibi bir geleneklerinin olmadığına dair anlatımını hatırlatır ve bu Sardes yazıtın İran dininin eski durumunu çağrıştırmadığını belirtir. Herodotos'un verdiği bilginin tartışmalı olduğunu söyler ve İranlılar arasında Akhamenid Dönemi'ndeki dinde, sunak, tapınak ve heykellerin varlığının açığa çıktığını savunur. Daha sonra, Klemens'in, Berossos'tan yaptığı alıntıya göre, daha önce Perslerin tanrıları için heykel yapmadıkları ve heykel dikme uygulamasının ilk kez II. Artakserkses zamanında başladığına dair pasajına dayanarak yazıtı II. Artakserkses dönemine (yani 39. yılı olan 366/5) tarihlendirir.¹⁴⁰

Robert'in yorumlarına karşı kabul ve itirazlar ortaya çıkmıştır. Frei, Robert'in Baradates yorumuna karşı, Ahuramazda için ne kült heykelleri ne de bu sıfatın onaylanmamış olduğunu söyleyerek, yazıttaki Βαράδατω sözcüğünün, nominativ bir isim olan Βαράδατης in genetiv hali olduğunu düşünerek Zeus Baradates kültünün, Baradates isimli özel bir şahıs tarafından kurulduğunu ve Zeus'un bir Yunan tanrısı veya Zeus'la özdeşleştirilmiş yerel bir tanrı olarak düşünülmesi gerektiğini savunur.¹⁴¹ Gscnitzer de aynı şekilde, Βαράδατω için Βαράδατης'in genetiv formu olduğunu ve Zeus Baradates yerine “Baradates'in Zeus'u” diye çevirir ve bunun üzerine bu kültün, kişisel bir kült olduğunu kabul eder. İran soylu Baradates'in aile geleneğine dayanan bu özel kült bir aile kültü formunda Droaphernes tarafından Sardes'e taşınmış ve bu bölge için devlet kültü mertebesine yükselmiş olmalı diye düşünür. Robert gibi, bu kül-

¹³⁹ Robert, 1975, 310,313: Ἀρταξέρξεω ve Βαράκεω için Ion lehçesine göre genetiv olduğunu söyler, fakat Βαράδατω'nun genetiv olmasının mümkün görünmediğini düşünür.

¹⁴⁰ Robert, 1975, 313-317. Klemens tarafından iktibas edilen fragmanda, Berossos, Perslerin daha önce tanrılara ahşap veya taş heykel yapmadıklarını söyledikten sonra şöyle devam eder: “... Bununla birlikte, pek çok yıl sonra, heykellerle onurlandırmaya başladılar; bu uygulama, Dareios Okhos (II.Dareios)'un oğlu Artakserkses (II. Artakserkses) tarafından başlatıldı; Aphrodite Anaïta'nın heykelini, Babil, Susa, Ekbatana, Persia, Baktria, Damaskos ve Sardes'te ilk kez o diktirdi.”

¹⁴¹ Frei, 1984, 19-21.

tün İran kökenli olduğu görüşündedir. Gschnitzer için “Baradates’in Zeus’u”, imparatorluk tanrısı Ahuramazda’nın bir tezahürüdür ve bu doküman aynı zamanda tanrıların heykel olarak betimlenmesinin ve buna uygun olan seremoni biçimlerinin (heykelin taçlandırılması gibi) II. Artakserkses zamanında ortaya çıktığı yönünde belge olabilmektedir.¹⁴² Zeus’u Ahuramazda ile eşitleme fikrine karşı, Briant, yazıtta geçen ἀνδριάντα teriminin tanrı heykeli değil, insan heykeli anlamına geldiğini ve Droaphernes tarafından yapılmış adamanın sadece kişisel bir davranışla ilgili olduğunu düşünür. Zeus Baradates’in, “Farnakes’in Men Tapınağı” (Strab. XII, 3. 31) gibi bir aile kültürünü gösterdiğini ve bu kabulle, Baradates’in, Droaphernes’in atası olması gerektiğini ifade eder. Bunun bütün imparatorluk içinde heykel tapımının artmasında genel bir politik amacın özel bir ifadesi olduğunu görmeyi gerektirecek bir şeye sahip olmadığını ve yazıttaki Zeus’un, Ahuramazda olamayacağını, sadece, VI. yy dan itibaren Sardes’te tapınağı olduğu bilinen Lydia Zeus’udur. Bundan dolayı, yazıtı Berossos’un pasajıyla yan yana koyup tarihleme yapmanın doğru olmadığını ve I. Artakserkses’ten daha çok II. Artakserkses’e tarihlemek için herhangi bir unsur olmadığını savunur.¹⁴³

Üzerinde ortak bir görüşe varılamayan diğer bir husus Droaphernes’in *Lydia hyparkhos*’u unvanıdır. Hyparkhos terimi, eski Yunan eserlerinde farklı kullanımlara sahiptir. Bu da Droaphernes’in satrap olup olmadığı hususunda tartışmalara neden olmaktadır.

Robert, *hyparkhos* sözcüğünün satrap anlamında kullanımına, Herodotos’ta (V, 25) Sardes satrabı Artafernes için ὑπαρχον Σαρδίων ifadesini delil olarak gösterir ve Droaphernes’in, Lydia satraplığının başkenti Sardes’te emirler vermesine dayanarak onun satrap olduğunu düşünmüştür.¹⁴⁴ Weiskopf, Droaphernes’in statüsünü yazıtın tarihlemesi ile birlikte ele alır ve Artakserkses’in kimliği ve hyparkhos teriminin anlam belirsizliği çerçevesinde dört senaryo üretilbileceğini söyler. Buna göre Droaphernes: I. Artakserkses döneminde satrap, II. Artakserkses döneminde satrap, I Artakserkses zamanında alt kademe memur, II. Artakserkses zamanında alt kademe memur olabilir. I. Artakserkses’in 39. yılına denk düşen 427/6 yıllarında Peloponnesos savaşları sırasında Lydia satrabı olarak Pissuthnes adının geçtiğini Thukydides’i (III, 31, 34) ve Pissuthnes’in yerine, II. Dareios (423-405) döneminde Tissaphernes’in geçtiğini Ktesias’ı (FGrH 688 15.53) kaynak göstererek Droaphernes’in bu tarihte satrap olarak kabul edilmesinin çok zor olduğunu öne sürer. II. Artakserkses’in 39. yılı 366/5’de satrap ayaklanmaları sırasında Autophradates’in Lydia satrabı olduğunun antik kaynaklardan iyi bilindiğini ve bu dönemde de satrap olamayacağını gösterir. Ayrıca, antik yazarlarda *hyparkhos* teriminin hem satrap hem de alt kademe yöneticiler için karışık bir şekilde

¹⁴² Gschnitzer, 1986, 45-54.

¹⁴³ Briant, 1996, 696-697; 1998, 218.

¹⁴⁴ Robert, 1975, 312-313.

kullanılmış olmasına rağmen epigrafik metinlerde *satrap* unvanının düzenli bir şekilde satrap sözcüğüyle kullanıldığına dikkat çekerek Droaphernes'i satrap kabul etmenin çok zor olduğunu açıklamaya çalışır. Bu durumda Droaphernes'in her iki Artakserkses döneminde alt kademe bir yönetici olmasının kabul edilebilir olduğunu söyler, bununla birlikte, Robert'in yaptığı kült yorumuna katılarak o da II. Artakserkses dönemine tarihlenen makul olduğunu kabul eder. Göreviyle ilgili olarak, Droaphernes'in dinsel meseleleri kontrol ettiği görülmektedir. Batıda, Akhamenid Dönemi'nde dinsel işleri kontrol eden hakkında tanımlayıcı bir yargı sunmak için yeterli delil olmadığını ifade eder.¹⁴⁵

Her iki Artakserkses'in 39. yıllarını kapsayan tarihsel olaylarda Peloponnes savaşları ve satrap ayaklanmaları sırasında Droaphernes adının hiç geçmemesi onun satrap olamayacağını düşündürmektedir. Droaphernes'in alt kademe yönetici olması gerektiğine dair Weiskopf'un kullandığı deliller kabul edilebilir niteliktedir. Bununla birlikte, Robert'in kült yorumuna karşıt olan tezin doğrulanması durumunda Droaphernes'in, I. veya II. Artakserkses'in 39. yılında alt kademe yönetici olması mümkündür. Satrap olmadıktan sonra, alt bir memur olarak da antik kaynaklarda adının kaydedilmemiş olması doğaldır.

Yazıtın ikinci bölümünde, Zeus tapınağına hizmet eden neokorlara ve tanrıya taç giydirenlere, Sabazios, Angdistis ve Ma'nın ayinlerine katılma yasağı yer almaktadır.¹⁴⁶

Robert, Zeus Baradates'i Ahuramazda olarak kabul ettiği için bu yasaklamaları da doğal olarak İran eksenli bir yöntem izleyerek yorumlamıştır. Yazıtın 10. satırındaki τὰ ἔντυρα sözcüğünü, ayinler sırasında tanrılara yakılmak üzere sunulan "kurban" anlamında çevirmiş ve sonra buradaki yasaklamanın, ateşe karşı Mazdaizmin saygısıyla esinlenilmiş bir yasaklama olduğunu ve Zeus-Ahuramazda inancının saflığını korumayı amaçladığını öne sürmüştür. Ona göre bu Sardes yazıtı, Sabazios, Angdistis ve Ma kült mysterlerinin, sadece Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve Hellenistik Dönemde değil, aynı zamanda M. Ö. 4. yüzyılda da varlığını gösterir.¹⁴⁷

Fakat yazıtın ikinci kısmını Akhamenid Dönemi bağlamında yorumlanma girişimlerine karşılık, sadece Droaphernes'in yaptığı adamanın yer aldığı ilk bölümün Akhamenid Çağına tarihlendiği, diğer yarısının Hellenistik veya Roma Dönemi'nde eklendiği ve bu bölümün Akhamenid Dönemi bağlamında değerlendirilemeyeceği şeklinde itirazlar vardır. Yasaklama-

¹⁴⁵ Weiskopf, 1982, 98-107; a.y. 1989, 91-93. Satrap sözcüğünün kullanıldığı yazıtlar için bkz: SIG II 573; SIG III 134a, 167, 170; Ksanthos üç dilli yazıtı. Briant, 2001, 177, dn. 385, Droaphernes'in satrap olmadığını Weiskopf tarafından ispat edildiğini kabul eder.

¹⁴⁶ Sabazios ve Angdistis Phryg tanrıları, Ma ise bir Kappadokia tanrısıdır (Robert, 1975, 322).

¹⁴⁷ Robert, 1975, 325. Sokolowski, 1979, 66-67, τὰ ἔντυρα sözcüğünün ateş taşıma veya tütsü kabı olması gerektiğini önerir, kült yasaklaması için de bu yasaklamanın nedeninin, daha küçük bir hizmetçi sınıfının bir kültü değişikliğiyle değiştirmesini engellemek olduğunu düşünür.

ların yer aldığı ikinci bölüm, iki yaprak işaretiyle ayrılmıştır. Burada yer alan bazı terimler ve mysterlere katılma yasakları ayrıca son cümlelerin yüklemine çoğul kullanımı, yazıtta sonradan eklemelerde bulunduğu şüphelerini doğurmuştur.¹⁴⁸ Briant, bu kültürel düzenlemenin Helenistik veya Roma Dönemlerinde Zeus tapınağından kaynaklandığını ve *neokoroi* ve *terapeutae* terimlerinin Pers Döneminden daha çok Helenistik ve Roma Çağında kullanıldığını öne sürer ve ona göre yazıtın ikinci bölümünün Akhemenid bağlamındaki yorumları başarısızlığa adanmıştır, bununla birlikte adama kısmı Pers Dönemi'nde kültürel etkileşim açısından büyük önem taşımaktadır.¹⁴⁹ Briant ile aynı fikirde olan Dusinberre de Droaphernes yazıtının ikinci yarısını daha geç döneme tarihlenmesi gerektiğini ifade ederek, Sabazios mysterlerinin, Angdistis ve Ma kültlerinin Akhemenid Dönemi zamanında Sardes'te bulunmuş olduğunun söylenemeyeceğini ve bu nedenle halihazırdaki tartışmalarda hesaba katılmayacağını belirtir.¹⁵⁰

Yazıt, 365 tarihi esas alınarak, bazı bilim adamları tarafından, bu tarihteki satrap isyanlarıyla ilişki içinde yorumlanmaktadır. Geleneksel olarak satrap ayaklanmaları, Daskyleion (Hellespontos-Phrygia) satrabı Ariobarzanes ile Kappadokia satrabı Datames'in işbirliği içinde krala karşı ve Lydia satrabı Autophradates de kralın yanında ve bunları bastırmakla görevli olarak kabul edilir. Weiskopf, Robert'in tarihlemesini esas alır ve yazıtın ikinci kısmıyla ilgilenebilir, Zeus Baradates kültürünün tanıtımının, Autophradates'in isyancı Ariobarzanes'e karşı hareketinde zekice bir propaganda olduğunu söyler.¹⁵¹ Weiskopf daha fazla yorumda bulunmaz. Fried, Robert'in kült yorumlarının makul olmadığını ve bunun yazıtı tarihlemek için kullanılamayacağını söyler. Ona göre yazıtın bizzat varlığı tarihleyebilir. Hornblower'ı kaynak göstererek,¹⁵² geleneksel olarak, Yunan veya K. Asya Yunan kentlerinin sakinlerinin kendi adamlarını anılaştırmadıklarını, Kariyalı Hekatomnos'un Sinuri'deki tapınağa ve Labraunda'da Zeus Labraundeos'a yaptığı adaklarda kendi adını yazmasıyla bu geleneğin bozulduğunu ve Maussollos tarafından yaygınlaştırıldığını söyler. Karia'da Hekatomnos tarafından başlatılan kendini reklam yapma geleneği Lydia hyparkhos'u Droaphernes tarafından

¹⁴⁸ İlk beş satır Droaphernes'in yaptığı adamayı içerir, 5. satırın ortasında ve son satırın bitiminde kazılmış olan iki yaprak işaretiyle yazıt iki bölüme ayrılmış görünmektedir. Beşinci satırdaki Προστάσει "düzenlemek, emretmek" anlamındaki fiil 3. tekil şahsı gösterir, 11. ve 12. satırda aynı fiilin Προστάσουσι 3. çoğul formu kullanılmıştır. Bu son cümlelerin sonradan eklendiğini Robert de kabul etmektedir. Fried, 2004, 134, son cümlelerin de ikinci bölümle bütünlük içinde olduğunu düşünür ve aynı fiilin tekil ve çoğul kullanımlarının; "Droaphernes neokorlara emreder, sıra ile onlar da Dorates'e emrederler" biçiminde anlaşılmasını öne sürer.

¹⁴⁹ Briant, 1998, 220-221; a.y. 2001b, 16-17.

¹⁵⁰ Dusinberre, 2003, 120.

¹⁵¹ Weiskopf, 1982, 107; 1989, 92-93.

¹⁵² Hornblower, S. Mausolus, Oxford: Clarendon 1982, s. 274, 278.

taklid edilmiş ve komşu satraplıklara yayılmış olmalı diye gerekçe gösterir. Böylece, Droaphernes yazıtının heykel adamayı anılaştıran ilk bölümünün 365'e tarihlendirir. Fried, yazıtta sonradan eklemeler yapıldığını reddederek¹⁵³ yasaklamaları satrap isyanlarıyla ilgili olarak yorumlar. Ona göre yasaklama sadece Droaphernes'in bir kararı değil aynı zamanda kralın isteğiyle olmuştur. Çünkü Zeus neokorları için katılma yasağı getirilen kültler, isyancı satrap Ariobarzanes'in bölgesi Phrygia'da tapınılan Sabasios ve Angdistis ve isyanı Datames'in satraplığı Kappadokia'da tapım gören Ma'dır. Fried'e göre, isyancı eyaletlerin tanrıları ve rahipleri Kralın emirlerine itaat etmek istemiyorlardı ve ayaklanmayı destekliyorlardı. Ona göre bu yazıt, yerel kültürlerin desteklenmesinden çok, dinin, politik kontrolün bir aracı olarak kullanıldığı anlamına gelir.¹⁵⁴

Yazıtın Droaphernes tarafından Zeus'a yapılan adama kısmının Akhamenid Dönemi'ne ait olduğu hususunda bütün yorumcular aynı fikirdedirler. Tarihi ise kesin olarak aydınlığa kavuşmuş değildir, I. Artakserkses (427/6) veya II. Artakserkses (366/5) dönemlerinden herhangi birine ait olabilir. Satrap isyanlarıyla bağlantı içinde yorumlanabilmesi için kesin bir neden mevcut değildir; yazıtın tarihlemesi ve ikinci bölümün Akhamenid Dönemi'ne ait olup olmadığı da şüphelidir. Droaphernes'in satrap değil, satraba bağlı yüksek makamda bir yönetici olduğu daha kabul edilebilir yorumdur.

Ayrıca yazıtın en önemli konusu Zeus kültü ile Persler arasındaki ilişkidir. Droaphernes, babası Barakes ve Zeus'la birlikte anılan Baradates isimlerinin kesin bir şekilde Persli olduğu hususunda fikir ayrılığı yoktur. "Baradates'in Zeus'u" biçiminde yapılan çeviri ve bunun bir aile kültü olduğuna dair yorumlar daha doğru görünmektedir. Bu durumda Droaphernes yazıtı, Sardes'te yaşayan soylu bir Pers ailesinin yerel bir tanrıyı benimseyip onun için bir kült merkezi kurduğunu ve bunun Akhamenid idaresi tarafından da onaylandığını ve yerel kültürlerin desteklendiğini ortaya çıkarmaktadır.

¹⁵³ bkz. dn. 137.

¹⁵⁴ Fried, 2004, 129-137.

2.3 Ksanthos Üç Dilli Yazıtı

Leto tapınağında bulunmuştur ve aynı stel üzerine Yunanca, Lykçe ve Aramca olarak yazılmış üç dilli bir yazıttır. H. Metzger, E. Laroche ve A. Dupont-Sommer CRAI (1974)' te yayınlanmıştır. Aynı yazarlar tarafından *Fouilles de Xanthos*, VI, Paris (1979) yeniden düzenlenerek yayınlanmıştır. Aşağıda yazıtın Yunanca versiyonu *Fouilles de Xanthos*, VI'dan alınmıştır.

Ἐπεὶ Λυκίας ξαδράπης ἐγένετο Πιξώδαρος Ἐκατόμνω υἱός, κατέστησε ἄρχοντας Λυκίας Ἰέρωνα καὶ Ἀπολλόδοτον καὶ Ξάνθου ἐπιμελητὴν Ἀρτεμηλιν Ἔδοξε δὴ Ξανθίοις καὶ τοῖς περιοίκοις ιδρύσασθαι βωμὸν Βασιλεῖ Καυνίω καὶ Ἀρκεσιμαὶ καὶ εἶλοντο ἱερέα Σίμιαν Κονδορασιος υἱὸν καὶ ὅς ἂν Σίμιαί ἐγγύτατος ἦι τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ ἔδωσαν αὐτῷ ἀτέλειαν τῶν ὄντων, καὶ ἔδωκαν ἡ πόλις ἀγρόν ὃν Κεσινδηλις καὶ Πιγρης κατηργάσατο καὶ ὅσον πρὸς τῷ ἀγρῷ καὶ τὰ οἰκήματα εἶναι Βασιλέως Καυνίου καὶ Ἀρκεσιμα, καὶ δίδοται κατ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν τρία ἡμιμναῖα παρὰ τῆς πόλεως, καὶ ὅσοι ἂν ἀπελεύθεροι γένωνται ἀποτινεῖν τῷ θεῷ δύο δραχμάς, καὶ ὅσα ἐν τῇ στήλῃ ἐγγέγραπται κατιερώθη πάντα εἶναι Βασιλέως Καυνίου καὶ Ἀρκεσιμα, καὶ ὅ τι ἂν ἐχφόριον ἐκ τούτων γίνηται θύειν κατ' ἑκάστην νομηγίαν ἱερεῖον καὶ κατ' ἐνιαυτὸν βοῦν, καὶ ἐποίησαντο ὅρκους Ξάνθιοι καὶ οἱ περιοικοὶ ὅσα ἐν τῇ στήλῃ ἐγγέγραπται ποιήσιν ἐντελῆ τοῖς θεοῖς τούτοις καὶ τῷ ἱερεῖ, καὶ μὴ μετακινήσιν μηδαμὰ μηδ' ἄλλω ἐπιτρέψιν· ἂν δέ τις μετακινήσῃ, ἄμαρτωλος ἐστω τῶν θεῶν τούτων καὶ Λητοῦς καὶ ἐγγόνων καὶ Νυμφῶν. Πιξώδαρος δὲ κύριος ἐστω.

Hekatomnos'un oğlu Piksodaros Lykia satrabı olduğu zaman, Hieron ve Apollodotos'u Lykia arkhonları ve Artemelis'i Ksanthos epimeletesi olarak atadı. Ksanthoslular ve perioikoslar Basileus Kaunios ve Arkesimas için bir sunak inşa etme kararı aldılar ve Kondorasis oğlu Simias'ı rahip olarak seçtiler ki o her zaman Simias'a en yakın olsun ve ona mal varlığı için vergiden muaf olma hakkı verdiler ve kent, Kesindelis ve Pigres'in işlediği tarlayı verdi ve tarlanın yakınındaki arazi ve konutlar Basileus Kaunios ve Arkesimas'a olsun ve kent adına her yıl üç yarım mina verilsin özgür olanlar tanrıya iki drahme versin ve bütün bunlar Basileus Kaunios ve Arkesimas'a ait olan stele yazılsın ve bunlardan elde edilen gelirlerle ayda bir koyun ve her yıl bir sığır kurban edilsin ve Ksanthoslular ve çevresinde oturanlar stelde yazılı olan her şeyi yerine getirmek üzere bütün tanrılara ve rahibe yemin ettiler. (bu stelin) ne yerini değiştirmek ne de hareket ettirmek hiç kimseye izinli değildir. Eğer biri onu yerinden oynatırsa bütün tanrıların, Leto'nun ve onun çocuklarının (Artemis ve Apollon) ve Nymphe'nin huzurunda suçlu olsun. Piksodaros da koruyucu olsun.

Lykia'nın, Karia satrabı Piksodaros zamanında Karia egemenliğine girdiğini gösteren bu yazıt genel olarak, Ksanthos kentinin ve çevre sakinlerinin yerel bir kültürün kurulmasını ilan etmek üzere aldığı bir kararı içermektedir.

Yazıtın tarihlendirilmesi hususunda iki farklı yorum yapılmıştır. Anıtın Lykçe ve Yunanca metinlerinde "Hekatomnos oğlu Piksodaros Lykia satrabı olunca" diye bir tarihleme ifadesi yer alırken, Aramca metinde ise, " Kral Artakserkses'in birinci yılında, Şiwan ayında, Karia ve Lykia satrabı Hekatomnos oğlu Piksodaros...." ifadeleri yer alır. Tarihsel kayıtlara göre, Hekatomnid ailesi; Hekatomnos (395-377/6), Maussollos (377/6-353/2), Artemisia (353/2-351/0), İdrieus (351/0-344/3), Ada (344/3-341/0), Piksodaros (341/0-335) yıllarında satraplık yapmışlardır. Pers tarihinde Artakserkses adında üç kral vardır: I. Artakserkses (465-425). II. Artakserkses (405/4-359/58) ve III. Artakserkses (359/58-338/37). I. ve II. Artakserkses'in tahta çıkışlarının ilk yılları Hekatomnidlerin döneminden daha önce olduğundan yazıttaki Artakserkses bunlardan hiçbiri değildir. III. Artakserkses'in ilk yılı da Maussollos'un satraplık dönemine tekabül etmektedir. Piksodaros'un satraplık dönemiyle III. Artakserkses'in krallığının birinci yılının uyuşmaması yazıtı tarihleme konusunda iki ayrı yoruma neden olmuştur. Yazıtın ilk editörleri Artakserkses ismini esas alarak III. Artakserkses'in ilk yılına 358 tarihlendirirler.¹⁵⁵ Piksodaros'un, bilinen satraplık döneminden (341/40-335) önce de satrap olarak atandığını kabul ederler ve bunu da 360'lı yıllardaki satrap ayaklanmalarında Mausollos'un bir kez isyancılar arasında yer almış olduğundan dolayı, 358 yılında tahta çıkan

¹⁵⁵ Dupont-Sommer, 1974, 139-142; 1979, 165-169; Metzger, 1979, 32-33; ayrıca Borchardt, 1976, 183-191; Teixidor, 1978, 181 aynı tarihleme kabul eder.

yeni kral III. Artakserkses'in gözünden düşmüş ve görevinden uzaklaştırılmış ve Piksodaros'un zekice entrikalarla onun yerine geçmiş olduğu düşüncesine dayandırılır. Yazıtta geçen *arkhon* ve *epimeletes* atamaları da Piksodaros'un gücünü pekiştirme girişimleri olarak yorumlanır. Maussollos'un görevden uzaklaşması çok kısa bir süre olmuş olduğu ve daha sonra yeniden göreve gelerek 353/52 yılında ölümüne kadar satraplık yaptığı görüşündedirler.¹⁵⁶

Tarihleme konusundaki ikinci bir yorum E. Badian tarafından yapılmıştır. Badian, Piksodaros'un iyi bilinen satraplık yıllarını (341/0-335) esas alarak yazıtı III. Artakserkses'ten hemen sonra tahta çıkan Arses'in birinci yılı olan 337'ye tarihler. Aramca metindeki Artakserkses ismi için de Arses'in tahta çıktıktan sonra saray ismi olarak Artakserkses adını aldığını önerir, yani IV. Artakserkses.¹⁵⁷

Lykçe Yunanca metinler Piksodaros'u sadece Lykia satrabı olarak gösterirken Aramca metin onun Karia ve Lykia satrabı olduğunu gösterir.¹⁵⁸ Karşıt bir şekilde, Aramca bölüm, Piksodaros tarafından atanmış memurların isimlerini vermez, çünkü bu Yunanca ve Lykçe bölümlerde kaydedilmiş olan yerel bir idari mesele idi.¹⁵⁹

Üç dilli bu dekretin esas konusu Ksanthos'ta yeni bir kültün kurulmasını gösterir. Ksanthos halkı ve çevre sakinleri burada Basileus Kaunios ve Arkesimas için bir sunak inşa etme kararı almışlar ve Simias isimli şahsı bu kültler için rahip seçmişlerdir. Ayrıca Basileus Kaunios ve Arkesimas kültü için kent, arazi bağışında bulunmuş ve bu kültler için ödenmesi gereken ücretleri belirlemiştir. Bu arazilerden elde edilen gelirler ve kültler için ödenen paralarla aylık ve yıllık kurban törenleri düzenlenmesi kararı alınmıştır. Yazıtın sonunda da Piksodaros'un koruyucu olması ifade edilmiştir.

Yunanca metne göre Ksanthos halkı Kaunos tanrısının onuruna bir sunak inşa etmiştir. Aramca versiyon "sunak" terimini kullanmaktan kaçınmıştır. Bu, Herodotos'un (I, 131), Perslerin kendi tanrılarına heykel, tapınak veya sunak yapmadıkları sözünü doğrulamaktadır. Açıkça, Lykia'nın Persli aileleri İran dinini uygulamayı sürdürmüşlerdir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Dupont-Sommer, 1979, 165-169. SIG III 167 str. 32-33'te Maussollos, III. Artakserkses'in beşinci yılında satrap olduğu görülür.

¹⁵⁷ Badian, 1977, 40-50. Weiskopf, 1982, 295-296 ve dn. 157, Badian'ın, Arses'in Artakserkses saray ismi aldığı yorumunun daha makul olduğunu kabul eder ve bu konuda Badian'ın gözden kaçırdığı, Diodoros'un XV, 93.1 pasajındaki Artakserkses saray adı alma geleneğini de hatırlatır. Ayrıca W. age. 263-270, Maussollos'un satrap ayaklanmalarında isyancı olmadığını ortaya koymuştur.

¹⁵⁸ Dupont-Sommer, 1979, 142.

¹⁵⁹ Teixidor, 1978, 181.

¹⁶⁰ Teixidor, 1978, 183.

Yazıtın sonunda alışlagelen biçimde, stele zarar verilmemesi için birtakım yasaklama ve lanet okuma ifadeleri yer alır. Burada Yunanca metinde Leto ve çocukları yani Artemis ve Apollon'un katında suçlu olsun diye ifade edilirken, Aramca metinde Leto, Artemis ve *hštrpty* diye zikredilmiştir. Maryhofer, Aramca *hštrpty* kelimesinin, Persçe xšθra-pati "Gücün Efendisi" anlamındaki kelimeye karşılık geldiğini ve bunun da eski İran tanrısı Mitra olması gerektiğini söyler. Normal olarak Leto ve Artemis'ten sonra Apollon beklenir ve bu yazıtta Apollon-Mitra özdeşleşmiş görünmektedir.¹⁶¹

Yazıtın son satırındaki Πιξώδαρος δὲ κύριος ἔστω "Piksodaros da koruyucu olsun" ifadesi, Ksanthosluların almış olduğu kararın kent kendi insiyatifinde mi gerçekleşti yoksa satrabın bir müdahalesi var mı biçiminde tartışma konusu yapılmıştır. Dupont-Sommer'a göre, tarihsel bakış açısından Ksanthos anıtının konusu, yerel dini meselelere Piksodaros ve satraplık memurlarının ilgi göstermesiyle alakalıdır. Bu noktada, Pers otoritelerinin, büyük imparatorlukları içerisinde dinsel meseleler hususunda dikkatli oldukları bilinir; Kral sarayında ve çeşitli satraplıklarda dinsel bir kurum veya egemenlikleri altındaki halkların faaliyetlerini düzenleme ve onları yakından denetleme, bu halklar üzerine İran tanrılarını empoze etme değil tersine düzeni sağlama görevine sahip bir tür makam muhakkak vardı. Ksanthos Letoon'undaki yeni kültün tanıtımında satrap Piksodaros'un resmi müdahalesi ki bu müdahale üç dilli dekretin Aramca metniyle açıkça onaylanır, yeni bir örneğini gösteren Akhamenidlerin genel din politikaları kontekstine yerleştirilmesi gerekir.¹⁶² Briant, "Piksodaros da koruyucu olsun" ifadesinin, kültün kurulmasında karar verme yetkisinin satraba ait olduğunu göstermediğini ve önceki (str. 32-34) ifadelerle yakın ilişki içinde okunması gerektiğini düşünür. Bu tür metinlerde, muhtemel suçlara karşı, yazıcılar tarafından "bütün tanrıların günahkarı olsun..." gibi bir caydırma formülü eklendiğini belirtir ve Piksodaros'un, kent yetkililerinin ricasıyla, kurulan kültün garantörü ve çıkabilecek bir karışıklığın nihayi hakemi olarak gösterildiğini söyler. Satrabın hakemliği ile ilgili bu çağırmanın, tanrısal ölç alma alanını pekiştirme olduğunu ve böylece, bağlı bir toplumun iç dini meselelerine satraplık yetkisinin doğrudan müdahalesi anlamına gelmediğini düşünür. Briant'a göre, Ksanthos halkı bu kararı özgür bir şekilde almıştır.¹⁶³

Fried, Ksanthos'ta Karia tanrısı için kült kurmayı Lykialılar mı istemişti ve buna kimler tapıyordu diye sorar. Yunanca metinde "Ksanthoslular karar aldı" diye ifade edildiğini fakat

¹⁶¹ Maryhofer, 1979, 184-185; Dupont-Sommer, 1979, 155.

¹⁶² Dupont-Sommer, 1979, 168.

¹⁶³ Briant, 2001a, 17-18. Briant'ın bu görüşlerinin asıl yer aldığı çalışması, "Cités et satrapes dans l'Empire achéménide: Pixsôdaros et Xanthos" CRAI 1999: 305-340.

demos ve *boule*'nin yer almadığını, Aramca metinde ise “toprak sahipleri”¹⁶⁴ nin karar verdiğini söyleyerek bu kararı demokratik değil oligarşik bir karar olarak kabul eder. Toprak sahiplerinin buradaki Kariyalı kolonistler veya askeri güçler olduğunu söyler. Briant'ın görüşlerine karşı çıkarak, Piksodoros'un kült meselelerine karışmasının sıradan değil, olağan dışı bir müdahale olduğunu öne sürer. Fried'e göre, Karia'ya ait kültürün Ksanthos'ta kurulmasının nedeni, Karia'nın Lykia üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak idi ve Piksodoros'un müdahalesi yerel kararların veya kültürlerin desteklendiği anlamına gelmez. Fried, Karia'nın Lykia üzerine baskısını Lykianın dynastik tarihi içinde açıklamaya çalışır. Kuprili'den Perikle'ye (485-380) kadar tek bir hanedanlık tarafından yönetilen Lykia, Persler tarafından desteklenmişti. Bu ailenin en son üyesi Erbbina ölünce Persler Medli Arttumpara'yı Batı Lykia'ya ve Persli Mithrapata'yı Doğu Lykia'ya atamışlar. Soyunun Atina'lı Perikles'ten gelmiş olabileceğini söylediği Perikle'nin Arttumpara'ya karşı yaptığı mücadeleden söz eder ve daha sonraki yıllarda satrap ayaklanmalarında (Diodoros'u kaynak göstererek) Pers otoritesine karşı olduğunu ve isyan bastırıldıktan sonra idam edilmiş olabileceğini ifade eder. Bu tarihten sonra Lykia'nın Maussollos'a devredildiğini söyler. Kısaca, ona göre, Perikle ile birlikte Lykia bağımsızlığını kaybetmiş ve Karia'ya bağlanmıştır.¹⁶⁵

Fried, Piksodoros zamanında Ksanthos'da basit bir kült kurulma hareketini Karia satraplığının Lykia üzerinde egemenliğini pekiştirme olarak düşünüp bunu da merkezi otorite ile bağlantı içinde ele alarak Pers yönetimi altında yerel kültürün gücünün kısıtlandığı sonucunu çıkarmaya çalışır. Briant, Fried'in konuyu Lykia dynastlığı ile değerlendirmesinin tutarlı olmadığını ve onun Persleri kötüleme kampanyası içinde olduğunu söyler.¹⁶⁶

Karia'ya ait kültürün Lykia kenti Ksanthos'ta kurulmasında egemenlik pekiştirme ya da dinsel bir baskı yorumları çıkarmak mümkün görünmemektedir. Bu, epimeletes ve arkhon atamaları için belki söylenebilir. Perikle'den sonra Piksodoros'a kadar yirmi yıllık süre içinde Piksodoros'tan önceki satrapların böyle bir hakimiyet kurma girişimine dair yeterli belge mevcut değildir. Bununla birlikte Ksanthos üç dilli yazıtı Leto tapınağı alanında ele geçmiştir ve yazıtın beddua bölümünde anıta zarar verilmemesi için, “Leto ve çocuklarının,

¹⁶⁴ Aramca metnin 6. satırında B'LY 'WRN ifadesi, ilk editör Dupont-Sommer, 1979, 144 tarafından “Les citoyens d'Orna” “Ksanthos halkı” diye çevrilmiş, B'LY sözcüğü “toprak sahipleri” (landowners) diye ilk olarak Teixidor, 1978, 182 tarafından çevrilmiştir, Fried burada herhangi bir referans göstermez.

¹⁶⁵ Fried, 2004, 151-155. Fried'in bu eseri 2000 yılında yaptığı doktora tezinin yeniden baskısıdır. Fried, Lykia dynastlığına dair anlattıklarını, A. Keen, *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers*, C. 545-362. Leiden 1998 eserine dayandırır.

¹⁶⁶ Briant, 2001b, 179-182 özellikle bkz. dn. 391. Briant burada Fried'in 2000'deki çalışmasına eleştiride bulunmuştur.

Nymphe'nin ve bütün tanrıların günahkarı olsun" diye kaydedilmiş olması, yani bir bakıma Ksanthos'da tapım gören tanrıların üzerine yemin edilmesi bu tanrıların en büyük olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ksanthos halkının Karia kentlerinden birinin tanrısını kabul etme kararı, yazıtın sonunda bu yeni kültün devamlılığını korumak için dua edilen Ksanthos tanrıları tarafından tasvip edilmiştir. Kendi pantheonunun bir bölümünü oluşturmak için komşu bir bölgenin tanrılarını davet eden bir kentin tanrılarının örnekleri eskiçağda sıkça vardır.¹⁶⁷ Karia'ya ait kültlerin Ksanthos'da bu tanrıların yerine geçmesi mümkün değildir ve bir Lykia kentinde bir Karia tanrısının kültünün kurulmasını Karialılaştırma¹⁶⁸ hareketi olarak görmek çok zor görünmektedir. Yazıtın Aramca versiyonu ve bunda kralın adının geçmesi bu kararın merkezi idare tarafından onaylandığını gösterir ve merkezi otoritenin satrap Piksodaros'un Lykia'ya Karia tanrılarını taşımak suretiyle burayı Karialılaştırma düşüncesine onay vermiş olma ihtimali son derece zayıftır.

Briant'ın söylediği gibi, Ksanthos'da bu kültlerin kurulması kent halkının serbest bir karardır ve satrap burada bu kültün emniyeti için bir garantör olarak görünmektedir.

¹⁶⁷ Teixidor, 1978, 182.

¹⁶⁸ Karialılaştırma hareketine epimeletes ve arkhon atamalarının yanısıra Limyra'da bulunmuş, Karia tanrısı Zeus Labraundos'un sembolü olan çifte baltalı bir stel (Borchardt, 1976, 183-191) kanıt olarak gösterilmektedir, Fried, 2004, 151. Çifte baltalı bir stelin bulunması, Karialılaştırma faaliyetine dair yorum çıkarıp genelleme yapmak için yeterli bir belge sayılmaz.

SONUÇ

M. Ö. 6. yüzyılın ortalarında itibaren Anadolu'ya gelen Persler, sadece Anadolu'nun idari anlamda hakimi olmamışlar, aynı zamanda yerli kültürlerle de yakın bir ilişki içinde yaşamışlardır. Dinsel geleneklerinde tanrılara heykel adama, tapınak inşa etme gibi adetleri olmayan Persler, burada kendilerine yabancı olan yerli ve Yunan dinleriyle karşılaşmışlardır. Tapınaklarla kurdukları bir takım ilişkiler, onların yerel kültürlere yaklaşımlarını göstermesi bakımından önemli sonuçlar göstermiştir.

Edebi eserlerde bu ilişkiler genel olarak iki ayrı davranış biçiminde ortaya çıkmaktadır; tapınak yakma ve tapınağı veya tanrıları onurlandırma. Tapınak yakma olayları nadiren gerçekleşmiş ve yabancı dinlere ve tapınaklara baskı yapmak yahut dinsel bir hoşgörüsüzlük olarak değil, genellikle savaşlar sırasında misilleme veya cezalandırma amaçlı olarak yakılmıştır. Bunun en iyi örneği, Kserkses'in Atina akropolünü yaktıktan sonra içine sindiremeyip hemen ertesi gün ordusundaki Yunanlı tutsaklara akropole çıkıp kendi ulusal geleneklerine göre tanrılarına adak adamaları için emir vermesidir. Bu olayı anlatan Herodotos, Ion ayaklanması sırasında İonialıların Sardes'teki Kybele tapınağını yakmalarının, Persler tarafından daha sonra tapınakların tahrip edilmesinde karşılık olarak kullanıldığını söyler. Bununla birlikte, Perslere atfedilen bazı tapınak tahrip etme olaylarının gerçek olmadığı ve bütün Yunan tapınaklarının yakıldığı gibi abartılı anlatımların zamanla söylence haline geldiği antik yazarların ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, antik yazarların kaydettiklerine göre, Persler Anadolu'da yerli ve Yunan tanrılarına adakta bulunmuşlar ve tapınakları onurlandırmışlardır. Özellikle Artemis ve Apollon Persler tarafından büyük saygı görmüştür. Bu, başta I. Dareios'un bu tanrılara karşı tutumunu gösteren belgelerle açığa çıkmaktadır. Gadatas'a gönderdiği mektup, hem kendisinin hem de atalarının Apollon'a olan ilgilerini açıkça göstermektedir. Ayrıca, Herodotos tarafından nakledilen, Dareios'un "İki büyük tanrının (Artemis ve Apollon) doğumunu görmüş olan yerde toprağa ve halka hiçbir zarar verilmesin" sözü Gadatas mektubuyla birlikte düşünüldüğünde bu iki tanrının Dareios'un gözünde büyük bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Dareios'un da Kyros'un Babil'de Marduk tapınağına, yerel tapınaklara ve Yahudilere karşı gösterdiği hoşgörü politikasını sürdürdüğünü belgelemektedir.

Thukydides ve Ksenophon'un, Lydia satrapları Tissaphernes ve Genç Kyros'un Efes Artemis'ine yaptığı adama ve gösterdikleri saygı hakkındaki kaydettiği bilgiler ve bu tapınakta Megabyzos (Bagabuxşa) unvanıyla bir Persli rahibin görev yapması, Perslerin bu tanrıyı benimsediklerini göstermektedir. Bununla birlikte Pers yönetiminin yerel tapınakları büyük bir onur içinde tuttuğunu göstermesi bakımından önemli bilgiler olarak durmaktadır.

Dareios'un Behistun yazıtındaki ve Kserkses'in daiva yazıtındaki Ahuramazda'ya karşı güçleri hedef alan ve dinsel hoşgörüsüzlük gibi görünen ifadelerinin Anadolu halklarıyla ilişkisi yoktur ve bu mesajları, büyük olasılıkla Ahuramazda'nın daha yoğun olarak tapım gördüğü İran halklarına yönelik idi. Çünkü Kserkses'in Troya bölgesinde İlion Athene'si için kurbanlar sunması onun yabancı tanrılara düşman olmadığı anlamına gelmektedir.

Yazıtlarda da Perslerin yerel kültlere bakış açılarında hoşgörü ve benimseme olduğu görülmektedir. Yazıtlardaki tanrılar; Dareios'un mektubundaki Apollon ve Droaphernes yazıtındaki Zeus, genel olarak iki farklı yaklaşımla yorumlanmışlardır. İlki, bu tanrıların, Pers tanrılarının Yunan yorumu olarak, diğeri ise bunların Pers tanrıları değil sadece yerel ya da Yunan tanrıları olduğu şeklinde ortaya çıkmıştır. Zeus ve Apollon'un Ahuramazda ile eşitlenmesi yorumları, Herodotos'un (I, 131), Perslerin tanrı ve tapınak anlayışlarını ifade ettiği geleneksel İran dinine uygun düşmediği için haklı olarak reddedilmiştir.

Gadatas mektubu, Apollon'un ve tapınağının Persler katında ayrıcalıklı bir yerinin olduğunu ve Akhamenidlerin uyruklarına karşı hoşgörü politikası takip ettiklerini göstermektedir. Droaphernes yazıtı, Zeus kültürünün Sardes'te yaşayan İranlılar arasında benimsendiğini ve Pers idaresi tarafından resmi bir kült haline dönüştürüldüğünü açığa çıkarmıştır. Ksanthos anıtı, ilk bakışta, kentin yerel bir kültürün kurulmasını ilan etmek amacıyla almış olduğu özel bir kararı gibi görünmektedir. Fakat bu kararın, yerel Lykçe ve Yunanca'nın yanı sıra Perslerin resmi dili olan Aramca ile de kaleme alınmış olması, Akhamenid yönetimi tarafından onaylanmış olduğunu ve yerel kültürlerin desteklendiğini göstermektedir. Ksanthos üç dilli anıtı tıpkı yerel dillerin korunduğunu ve Akhamenid Çağının sonuna kadar varlıklarını sürdürdüklerini gösterdiği gibi yerel kültürlerin de aynı şekilde korunduğunu ve kentlerin dinsel meselerinde özgürce karar alabildiklerini göstermiştir.

Son olarak, farklı bir inanç geleneğinden gelen Persler, iki asır boyunca yerli ve Yunan dinleriyle iç içe yaşamışlar ve Anadolu'nun dini dokusuna olumsuz müdahalelerde bulunmamışlardır.

EK 1 AKHAMENİD KRAL LİSTESİ

Büyük Kyros	560/59-530
Kambyses	530-522
Bardia (Smerdis)	522
I. Dareios	522-486
Kserkses	486-465
I. Artakserkses	465-424
II. Kserkses	424
Sogdianos	424-423
II. Dareios (Okhos)	423-405/4
II. Artakserkses (Arsakes)	405/4-359/58
III. Artakserkses (Okhos)	359/8-338/7
IV. Artakserkses (Arses)	338/7-336
III. Dareios (Kodomannos)	336-330

Bu liste, J. M. Cook, The Persian Empire, London 1983 kitabından alınmıştır.

ANTİK KAYNAKÇA

- Cicero, *De Legibus* Cicéron, Traité des Lois, ed. G. de Plinval, 1968.
- Diodoros Diodori bibliotheca historica, ed. F. Vogel and K.T. Fischer, Leipzig: Teubner, 1906 (repr. Stuttgart: 1964).
- Herodotos Hérodote Histoires, ed. Ph.-E. Legrand Paris: Les Belles Lettres, 1932-1954.
- Klemens *Protrepticus* Clément d'Alexandrie. Le protreptique, ed. C. Mondésert Paris: Cerf, 1949.
- Ksenophon *Agesilaos* Agesilaus, Xenophontis opera omnia, ed. E.C. Marchant, Oxford: Clarendon Press, 1920 (repr. 1969).
- Ksenophon *Anabasis* Anabasis, Xenophontis opera omnia, ed. E.C. Marchant, Oxford: Clarendon Press, 1904 (repr. 1961).
- Ksenophon *Hellenika* Hellenica, Xenophontis opera omnia, ed. E.C. Marchant Oxford: Clarendon Press, 1900 (repr. 1968).
- Ksenophon *Kyroupedia* Cyropaedia, Xenophontis opera omnia, ed. E.C. Marchant, Oxford: Clarendon Press, 1910 (repr. 1970).
- Nepos *Datames* Vitae, Cornelii Nepotis Vitae cum Fragmentis, ed. P. K. Marshall, 1977.
- Pausanias Geographi Graeci minores, ed. K. Müller, Paris: Didot, 1855 (repr. Hildesheim: Olms, 1965).
- Platon *Nomoi* Leges, Platonis opera, ed. J. Burnet, Oxford: Clarendon Press, 1907 (repr. 1967).
- Plutarkhos *Lysandros* Lysander, Plutarch's lives, ed. B. Perrin, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916 (repr. 1968).
- Plutarkhos *Kimon* Cimon, Plutarchi vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig: Teubner, 1969.
- Strabon Strabonis geographica, ed. A. Meineke, Leipzig: Teubner, 1877.
- Tacitus *Annales* Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri, ed. C. D. Fisher 1906.
- Thukydidēs Thucydidis historiae, ed. H.S. Jones and J.E. Powell Oxford: Clarendon Press, 1942 (repr. 1970).
- Trogus Historiae Philippicae, Pompei Trogi Fragmenta, ed. O. Seel, 1956.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

AchHist	Achaemenid History
AJA	American Journal of Archeology
AJSL	American Journal of Semitic Languages
AMS	Asia Minor Studien
A2Ha	II. Artakserkses'in Hamadan (a)yazıtı
A2Hb	II. Artakserkses'in Hamadan (b) yazıtı
A2Sa	II. Artakserkses'in Susa (a) yazıtı
A2Sb	II. Artakserkses'in Susa (b) yazıtı
A3Pa	III. Artakserkses'in Persepolis (a) yazıtı
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
DB	I. Dareios'un Behistun yazıtı
FdX	Fouilles de Xanthos
IA	Iranica Antiqua
IK	Inschriften v. Kleinasien
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near-Eastern Studies
OGIS	Orientis Graeci Inscriptiones Selectae
OLZ	Orientalische Literaturzeitung
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SIG	Sylloge Inscriptionum Graecarum
RhM	Rheinisches Museum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigrafik
Atkinson 1956	Atkinson, K. M. T., "The legitimacy of Cambyses and Darius as Kings of Egypt", <i>JAOS</i> 76 (1956):167-177.
Badian 1977	Badian, E., "A document of Artaxerxes IV?", <i>Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory. Studies presented to F. Schachermeyr</i> , Berlin-New York (1977): 40-50.
Blümel 1987	Blümel, W., <i>Inschriften von Mylasa</i> , <i>IK</i> 34/1, Bonn (1987): 3-5
Borchhardt 1976	Borchhardt, J., "Eine Doppelaxtstele aus Limyra. Zur Herrschaft der Karer in Lykien", <i>Etudes préliminaires aux religions</i>

- orientales dans l'Empire Romain, 66, Festschrift Friedrich Karl Dörner, ed. Sencer Şahin, Elmar Schwertheim, Jorg Wagner, 183-191.
- Briant 1996 Briant, P., Histoire de l'Empire perse, de Cyrus à Alexandre, Paris 1996.
- 1997 Bulletin d'Historie Achéménide I, Topoi 7, Paris 1997.
- 1998 "Droaphernès et la statue de Sardes", ed. M. Brosius-A. Kuhrt, Studies in Persian History. Essays in memory of David M. Lewis, (AchHist XI), Leiden (1998) : 205-225.
- 2001a "Remarques sur Sources Epigraphiques et Domination Achéménide en Asie Mineure", Achaemenid Anatolia I, Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period, ed. T. Bakır, Bandırma 1997: 13-19.
- 2001b Bulletin d'Historie Achéménide II, Paris 2001.
- Chaumont 1990 Chaumont, M. L., "Un nouveau gouverneur de Sardes à l'époque achéménide d'après une inscription récemment découverte". Syria 57/3 (1990): 579-608.
- Cook 1983 Cook, J. M., The Persian Empire, London-Melburne-Toronto 1983.
- Corsten 1991 Corsten, T., "Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien", IA 26 (1991): 163-180.
- Cousin-Deschamps 1889 Cousin, G.-Deschamps, G., "Une lettre de Darius, fils d'Hystaspes", BCH 13 (1889): 529-542.
- Dandamaev 1989a Dandamaev, M. A., A Political History of the Achaemenid Empire, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln 1989.
- 1989b The Culture and Social Institutions of Ancient Iran, New York, Melburne, Sydney 1989.
- Dupont-Sommer 1974 Dupont-Sommer, A., "Le texte trilingue récemment découvert au Létôon de Xanthos : le texte araméen", CRAI (1974): 132-149.
- 1979 "L'inscription Araméenne", FdX VI: La stèle trilingue du Létôon (1979): 131-169.
- Dusinberre 2003 Dusinberre, E. R. M., Aspects of Empire in Achaemenid Sardis, Cambridge 2003.

- Frei 1996 Frei, P., "Zentralgewalt und Lokalautonomie im Achämenidenreich", P. Frei-K.-Koch, Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich 2, Auflage, Göttingen 1996.
- Fried 2004 Fried, L. S., *The Priest and the Great King, Temple-Palaces Relations in the Persian Empire*, Winona Lake, Indiana 2004.
- Gschnitzer 1986 Gschnitzer, F., "Eine persische Kultstiftung in Sardeis und die "Sippengötter" Vorderasiens", *Im Bannkreis des Alten Orients* (Festchr. K. Obenhuber), Innsbrück 1986, 45-54.
- Guarducci 1969 Guarducci, M., *Epigrafia greca II : Epigraphi di carattere pubblico*, Roma 1969.
- Hartmann 1937 Hartmann, H., "Zur neuen Inschrift des Xerxes von Persepolis," *OLZ* 40 1937: 145-160.
- Kent 1953 Kent, R. G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven 1953.
- Kern 1900 Kern, O., *Die Inschriften von Magnesia am Meander*, Berlin 1900.
- Lochner-Hüttenbach 1964 Lochner-Hüttenbach, F., "Brief des Königs Darius an den Satrapen Gadatas", : W. Brandenstein-M. Mayrhofer, *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden (1964) : 91-98.
- Maryhofer 1979 Maryhofer, M., "Die iranischen Elemente im aramäischen Text" *FdXVI* (1979) : 181-185.
- Metzger 1979 Metzger, H., "L'inscription Grecque", *FdXVI: La stèle trilingue du Létôon* (1979): 29-47.
- Meyer 1896 Meyer, E., "Die Entstehung des Judentums". Eine historische Untersuchung, Halle 1896.
- Nyberg 1938 Nyberg, H. S., *Die Religionen des alten Iran*, Leipzig 1938.
- Olmstead 1935 Olmstead, A. T., "Darius as Lawgiver", *AJSL* 51 (1935): 247-249.
- 1938 "Darius and His Behistun Inscription", *AJSL* 55 (1938): 392-416.
- 1948 *History of the Persian Empire*, Chicago 1948.
- Hoz 1999 Hoz, M. Paz de, *Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften*, *AMS* 36, Bonn 1999.
- Posener 1936 Posener, G., "La Première Domination perse en Egypte", Cairo 1936.

- Rawlinson 1884 Rawlinson, H. C., *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia V. A Selections of Miscellaneous Inscriptions of Assyria and Babylonia*, London 1884.
- Robert 1975 Robert, L., “Une nouvelle inscription de Sardes. Règlement de l'autorité perse relatif à un culte de Zeus”, *CRAI* (1975): 306-330.
- Schehl 1950 Schehl, F. W., “Darius' Letter to Gadatas”, *Fifty-first General Meeting of the Archaeological Institute of America*, *AJA* 54 (1950): 265.
- Schmit 1996 Schmitt, R., “Bemerkungen zu dem sog. Gadatas-Brief”, *ZPE* 112 (1996) : 95-101.
- Sokolowski 1979 Sokolowski, F., “TA EMIIYPA: on the mysteries in the Lydian and Phrygian cults”, *ZPE* 34 (1979) : 65-69.
- Teixidor 1978 Teixidor, J., “The Aramaic Text in the Trilingual Stele from Xanthus”, *JNES* 37 (1978): 181-185.
- Tod 1948 Tod, M. N., *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, Oxford (1948) : 112-116.
- Walker 1972 Walker, C. B. F., “A Recently Identified of the Cyrus Cylinder”, *Iran* 10, (1972): 158-159.
- Weiskopf 1982 Weiskopf, M. N., *Achaemenid Systems of Governing in Anatolia*, Ph.D. Berkeley 1982.
- 1989 “The So-Called Great Satraps' Revolt 366-360 B.C.” *Historia*, Einzelschriften, Heft 63, Stuttgart 1989.
- Widengren 1973 Widengren, G., “The Persians”, *The Peoples of Old Testament Times*, Oxford 1973: 312-357.
- Wiesehöfer 1987 Wiesehöfer, J., “Zur Frage der Echtheit des Dareios-Briefes an Gadatas” *RhM* 130, 396-398.
- Wiesehöfer 1993 Wiesehöfer, J., *Das antike Persen von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr.*, Zürich 1993. (*Antik Pers Tarihi*, çev. M. Ali İnci, İstanbul 2002).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI : Mehmet ALKAN

Doğum Tarihi ve Yeri : 02. 04. 1972 Yusufeli-Artvin

Medeni Durumu : Bekar

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Yusufeli İmam-Hatip Lisesi (1989)

Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü (2002)

Yükseklisans Diploması:

Tez Konusu : Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri

Yabancı Dil / Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetler :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :

Adres :

Tel. no : 0555 463 34 73

E mail : mehmedalkan@hotmail.com